ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 62 (1986)

62

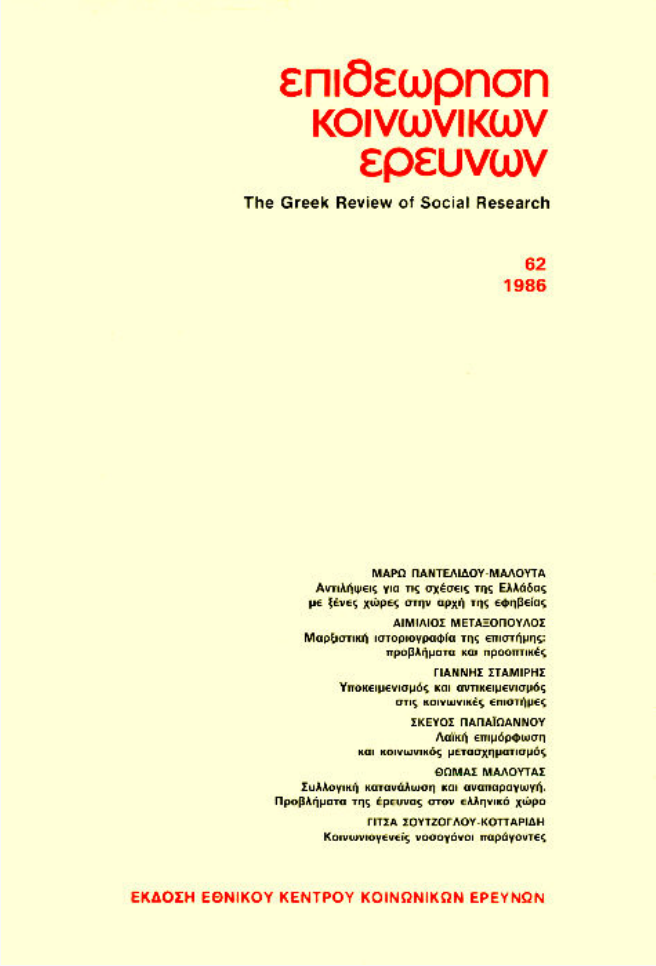

Λαϊκή επιμόρφωση και κοινωνικός μετασχηματισμός

Σκεύος Παπαϊωάννου

doi: 10.12681/grsr.636

Copyright © 1986, Σκεύος Παπαϊωάννου

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Παπαϊωάννου Σ. (1986). Λαϊκή επιμόρφωση και κοινωνικός μετασχηματισμός. *The Greek Review of Social Research*, *62*, 85–123. https://doi.org/10.12681/grsr.636

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 23/04/2024 12:44:19

*Σκεύος Παπαϊωάννου**

ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Στα πλαίσια της γενικότερης συζήτησης και του προβληματισμού για θέματα κοινωνικού μετασχηματισμού είναι εμφανής η έλλειψη αξιόλογων προσπαθειών προσέγγισης της σχέσης μεταξύ «Λαϊκής Επιμόρφωσης» (Λ.Ε.) και κοινωνικού μετασχηματισμού στη χώρα μας. Η έλλειψη αυτή, που δεν αποτελεί βέβαια ιδιαιτερότητα της Λαϊκής Επιμόρφωσης, έχει αποτέλεσμα αντιφάσεις και δυσλειτουργίες του θεσμού στην πράξη.

Η ανάλυση που ακολουθεί δεν φιλοδοξεί βέβαια να καλύψει αυτό το κενό, αφού γι' αυτό το σκοπό απαιτούνται συστηματικές έρευνες και αναλύσεις, αλλά απλώς θέλει να θίξει, σε μια πρώτη προσπάθεια, ορισμένα βασικά θέματα και να θέσει μερικά προβλήματα που αφορούν τη θεωρία και την πράξη της Λαϊκής Επιμόρφωσης σε σχέση με τον κοινωνικό μετασχηματισμό, ελπίζοντας έτσι να προκαλέσει μια συζήτηση σε βάθος για ένα τόσο σπουδαίο θέμα.

Οι απόψεις επομένως που ακολουθούν δεν αποτελούν τελεσίδικες ούτε αναμφισβήτητες θέσεις, αλλά απλώς συμπεράσματα μακροχρόνιας θεωρητικής αναζήτησης και πρακτικής εμπειρίας του συγγραφέα.

Η Λ.Ε. ως περιεχόμενο και ως θεσμός, στα πλαίσια του οποίου οργανώνονται συστηματικές κοινωνικές μαθησιακές διαδικασίες, που αποσκοπούν στην πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου και στην ενεργό κριτική και δημιουργική συμμετοχή του σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού «είναι» και «γίγνεσθαι»,[1] εφαρμόζεται στη χώρα μας ουσιαστικά[2] από τον Οκτώβρη του

* Ειδικός επιστήμονας, Τμήμα Φιλοσοφίας και Κοινωνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Βλέπε: Κανονισμός Λαϊκής Επιμόρφωσης, *ΦΕΚ* 826, τεύχος Β', Οκτ. 1982.

1982. Αυτό βέβαια δεν είναι τυχαίο αλλά συνδέεται άμεσα με τις συγκεκριμένες πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις και διαδικασίες καθώς και με τους ευρύτερους στόχους αυτών των εξελίξεων για κοινωνικό μετασχηματισμό.

Η Λ.Ε. πριν το 1982 χαρακτηρίζεται από υπολειτουργία, παντελή έλλειψη προγραμματισμού και συστηματικής μεθόδου, έλλειψη κατάλληλου και επαρκούς προσωπικού, υλικοτεχνικής υποδομής, ερευνών βάσης και εφαρμογών, αναλυτικών προγραμμάτων, βοηθημάτων κ.λπ. Στόχος της δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι η πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η κριτική συνείδηση και η ενεργός κριτική και δημιουργική συμμετοχή του λαού στο κοινωνικό «είναι» και «γίγνεσθαι». Παρ' όλη την αναδιάρθρωση της Λ.Ε. μετά το 1982 συνδέεται η λειτουργία της με μια σειρά προβλημάτων που πρέπει να επιλυθούν και που αφορούν στη θεωρητική και οργανωτική - πρακτική διάστασή της. Έτσι, στη συνέχεια αυτής της εργασίας θα ακολουθήσει μια συνοπτική παρουσίαση διαφόρων θεωριών της Λ.Ε., θα δούμε τη σχέση μεταξύ Λ.Ε. και κοινωνίας, καθώς και τα επίπεδα παρέμβασής της, για να δούμε ποια είναι η σημασία της Λ.Ε. για μια κοινωνία σαν τη δική μας, που σκοπεύει και επιχειρεί τη μετάβαση, την αναδιάρθρωση του κοινωνικού σχηματισμού.

Β. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ

Ενώ φαίνεται η ανάγκη για συνεχή επιμόρφωση να αποτελεί κοινή διαπίστωση, δεν συμβαίνει το ίδιο με τους στόχους, το περιεχόμενο, τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Λ.Ε. Οι διάφορες θεωρίες και πρακτικές που συναντά κανείς, διαφέρουν μεταξύ τους σε πολλά επίπεδα. Παρακάτω θα γίνει προσπάθεια ανάπτυξης μιας τυπολογίας των διαφόρων θεωρητικών απόψεων. Η κριτική κατηγοριοποίηση θα γίνει στη βάση των ακόλουθων διαστάσεων τις οποίες θα πρέπει μια θεωρία Λαϊκής Επιμόρφωσης να λάβει υπόψη της:[3]

α. Κοινωνικοπολιτική, ανθρωπολογική, επιστημολογική διάσταση και/ή κοσμοαντίληψη (έτσι διακρίνουμε π.χ. φιλελευθερισμό, χριστιανισμό, σοσιαλδημοκρατισμό, μαρξισμό, νεομαρξισμό και την εκάστοτε σε αυτά ανταποκρινόμενη ιδεαλιστική ή ματεριαλιστική επιστημονική αντίληψη).

β. Θεμελίωση της αναγκαιότητας της Λ.Ε. (Η αναγκαιότητα της Λ.Ε.

2. Τυπικά υπάρχει η Λ.Ε. ήδη από τη δεκαετία του 1920 (βλ. σχετικά: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης: Ιστορική αναδρομή, 1984 – πολυγραφημένη εισήγηση).

3. Βλ. Siebert Horst, «Theorieansätze der Erwachsenenbildung», στο Siebert H, *Begründungen gegenwärtiger Erwachsenenbildung*, Braunschweig 1977, σ. 11-36.

μπορεί να θεμελιωθεί π.χ. φιλοσοφικά από τη σκοπιά ενός τύπου ανθρώπου, πολιτειολογικά από διαδικασίες εκδημοκρατισμού, οικονομικά από τις ανάγκες επαγγελματικής εκπαίδευσης και εξειδίκευσης, εκπαιδευτικοπολιτικά από τις ελλείψεις του κανονικού εκπαιδευτικού συστήματος).

γ. Σκοποί και αρμοδιότητες της Λ.Ε. (Η Λ.Ε. είναι δυνατόν να επιδιώκει την (ανα)προσαρμογή στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και αλλαγές, αλλά και το να καταστούν τα άτομα ικανά να αλλάξουν τις συνθήκες ζωής. Αυτή μπορεί να σκοπεύει στο να συμβάλει στην ατομική βοήθεια για άνοδο ή στην κινητοποίηση και ανάπτυξη μιας ταξικής συνείδησης).

δ. Αξιολόγηση της παρούσας λειτουργίας, απόδοσης και εξέλιξης της Λ.Ε. (Η Λ.Ε. μπορεί να ερμηνευτεί ως παράγοντας ικανοποίησης των συμφερόντων του κεφαλαίου ή ως ένας κριτικός θεσμός εκδημοκρατισμού).

ε. Διδακτικές και μεθοδολογικές στρατηγικές και μοντέλα (Θα πρέπει η Λ.Ε. να περιοριστεί στο να καταστήσει δυνατή τη μάθηση και τη γνώση ή μήπως θα πρέπει εκτός από την παροχή των γνωστικών προϋποθέσεων για πολιτική δράση, να παίρνει ενεργό μέρος στην πολιτικοκοινωνική δράση;).

στ. Συμπεράσματα και αιτήματα λαϊκοεπιμορφωτικής εκπαιδευτικής πολιτικής (Μπορεί αυτό το μοντέλο να υλοποιηθεί καλύτερα από ένα δημόσιο, κρατικό φορέα, από έναν κοινωνικοποιημένο (αυτοδιαχειριζόμενο) φορέα ή διαμέσου πλουραλισμού και ανταγωνισμού πολλών κοινωνικών φορέων;).

Μεταξύ αυτών των επιπέδων υπάρχει μια λογικοπραγματική σχέση. Συχνά όμως και λόγω διαφορετικής θεμελίωσης της αναγκαιότητας της Λ.Ε. τονίζονται διαφορετικοί στόχοι. Μερικές φορές ταυτίζονται οι στόχοι, όμως διαφέρουν τα μέσα και τα μέτρα για την υλοποίηση των στόχων.

Έτσι, πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η παρακάτω τυπολογία έχει μόνο αναλυτικό χαρακτήρα, αφού στην πράξη είναι πολλές φορές αδύνατη η κατάταξη μιας θεωρίας της Λ.Ε. στην α΄ ή στη β΄ κατηγορία ή θα μπορούσε να καταταχτεί και στην α και στη β.

Κατ' αρχήν θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις διάφορες θεωρίες της Λ.Ε. σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: 1) κατηγορία θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την «προσωπικότητα» του ανθρώπου, 2) κατηγορία θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την οικονομία και την αγορά και 3) κατηγορία θεωριών Λ.Ε. κριτικά προσανατολισμένων.

Διατηρώντας αυτό το διαχωρισμό μπορούμε να κάνουμε μια παραπέρα διαφοροποίηση στα πλαίσια της καθεμιάς των παραπάνω κατηγοριών. Έτσι διακρίνουμε: την *πρώτη κατηγορία* σε ατομιστική, πολιτιστική παραλλαγή, πολιτιστικοκριτική παραλλαγή, επαγγελματική παραλλαγή, τη *δεύτερη κατηγορία* σε καθαρά οικονομικό και ρεφορμιστικό μοντέλο και την *τρίτη κατηγορία* σε πολιτικοοικονομικό μοντέλο και νεομαρξιστικό μοντέλο.

1) Κατηγορία θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την «προσωπικότητα» του ανθρώπου

Οι θεωρίες αυτές βασισμένες φιλοσοφικά στο γερμανικό ιδεαλισμό και το διαφωτισμό, καθώς εν μέρει και στη χριστιανική κοινωνική ηθική, πολιτικά στον φιλελευθερισμό και την αστική χειραφέτηση του 19ου αιώνα και παιδαγωγικά στη νεοουμανιστική εκπαιδευτική θεωρία, θεμελιώνουν την αναγκαιότητα της Λ.Ε. στο ότι:

— Η ανάπτυξη των διανοητικών, συναισθηματικών, ηθικών και αισθητικών δυνάμεων της προσωπικότητας δεν τελειώνει με το τέλος του σχολείου, αφού ορισμένα πολιτιστικά και μορφωτικά αγαθά είναι δυνατόν να αποκτηθούν μόνο από ενήλικους.
— Οι επαγγελματικές και επιβιωτικές ανάγκες της καθημερινότητας χρειάζονται ένα αντίβαρο πολιτιστικής, μορφωτικής και δημιουργικής ενασχόλησης στον ελεύθερο χρόνο.

Έτσι σκοπός της Λ.Ε. κατ' αυτές τις θεωρίες είναι η «μορφωμένη προσωπικότητα», που συμμετέχει στην «πολιτιστική ζωή», είναι πολύπλευρα και ολοκληρωμένα μορφωμένη και διαμέσου της ενασχόλησης και αναζήτησης του «αληθινού», του «ωραίου» και του «καλού» γίνεται ελεύθερη και ανεξάρτητη. Μια «χειραφετημένη» κοινωνία αποτελείται από ένα σύνολο μορφωμένων ατόμων. Το διδακτικό βάρος βρίσκεται περισσότερο στις «πνευματικές» επιστήμες και λιγότερο στις φυσικές και τεχνικές, στη συνάντηση, επικοινωνία, αλληλεπίδραση, «μορφωμένη» διανοητική συζήτηση παρά στη δράση ή την αποτελεσματικότητα, περισσότερο στη γενική μόρφωση απ' ό,τι στην επαγγελματική εκπαίδευση. Τονίζεται περισσότερο η συναισθηματική βίωση της μόρφωσης απ' ό,τι η σκόπιμη, συστηματική, ελεγχόμενη μάθηση.

Η Λ.Ε. είναι υποχρεωμένη να προσανατολίζεται κυρίως προς τα ενδιαφέροντα και τις εκφραζόμενες ανάγκες των επιμορφωνομένων. Η Λ.Ε. ισχύει ως χώρος ανάπτυξης των ατομικών ικανοτήτων σε σύνδεση με τον πολιτισμό και τη μόρφωση. Και τέλος θα πρέπει να αποτελεί αντίβαρο της επαγγελματικής καθημερινότητας. Απαραίτητη θεωρείται η αναδόμηση των προσφερόμενων τμημάτων περισσότερο προς την κατεύθυνση των «πολιτιστικών αγαθών».

Είναι βέβαια σαφές ότι οι όροι «μόρφωση», «πολιτισμός», «αληθές» «καλό», «ωραίο», «ελευθερία», «ανεξαρτησία», «προσωπικότητα» κ.λπ. εννοούνται καθαρά ιδεαλιστικά ως χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που τα κατακτά κανείς, αρκεί να θέλει και να επιδιώκει τη μόρφωση. Το γεγονός ότι αυτές οι θεωρίες στηρίζονται στην αρχή του προσανατολισμού της Λ.Ε. προς τις ανάγκες και τις επιθυμίες των επιμορφωνομένων και μόνο, μπορεί κατ' αρχήν να θεωρηθεί ως κάτι το πολύ θετικό και δημοκρατικό.[4]

4. Αυτό αποτελεί δυστυχώς στις μέρες μας κυρίαρχη αντίληψη στην καθημερινή πολιτι-

Οι μαθησιακές ανάγκες «ανιχνεύονται» συνήθως ή με τυποποιημένα ερωτηματολόγια ή μέσα από ανοιχτές συζητήσεις με τους ενδιαφερομένους, χωρίς όμως να αναλυθούν κριτικά. Πίσω απ' αυτό το μοντέλο υπάρχει η υπόθεση ότι ο καθένας είναι σε θέση να πράττει εντελώς λογικά όταν πρόκειται για την έκφραση, άρθρωση των εκπαιδευτικών των αναγκών και ενδιαφερόντων. Επίσης υποτίθεται ότι ο καθένας που δείχνει θέληση για επιμόρφωση εκφράζει αυτόματα και τις εκπαιδευτικές του επιθυμίες. Το πρόβλημα βέβαια που αναφύεται εδώ έχει σχέση με το κατά πόσον μπορεί κανείς να προϋποθέσει ως δοσμένες τόσο την πολιτική χειραφέτηση και ωριμότητα της πολιτικοκοινωνικής συνείδησης όσων εκφράζουν επιμορφωτικές ανάγκες, όσο και την ύπαρξη αντικειμενικών δυνατοτήτων άρθρωσης των αναγκών, στοιχεία βέβαια που είναι απαραίτητα για την έκφραση αλλά και για την κινητοποίηση αναγκών.[5]

Έτσι, ο J. Habermas κ.ά. επισημαίνουν τον κίνδυνο που διατρέχει μια τέτοια αντίληψη και πρακτική: να προϋποθέσει την ώριμη ικανότητα των πολιτών απλώς δοσμένη καθώς και την αντικειμενική δυνατότητα, ότι συμπεριφέρονται διαφωτισμένα και ότι μπορούν να αρθρώσουν και να υλοποιήσουν ουσιαστικά τις γενικότερες ανάγκες και αποφάσεις τους. Για το μεγαλύτερο ποσοστό των πολιτών, στους οποίους σύμφωνα με το νόμο επιτρέπεται η πολιτική συμμετοχή, είναι και τα δύο προϋποτιθέμενα αμφίβολα.[6]

Η πραγματικότητα δείχνει, όχι σπάνια, ότι ακόμη και στην περίπτωση που εκφράζονται κάποιες ανάγκες επιμορφωτικές, αυτές είναι συνήθως προσδιορισμένες από πολυάριθμες παραποιήσεις και επηρεασμούς τρίτων. Πέρα απ' αυτό, αξίζει να διερωτηθεί κανείς κατά πόσο μια απερίσκεπτη και χωρίς προϋποθέσεις ικανοποίηση όλων των ατομικών-ιδιωτικών επιμορφωτικών αναγκών σημαίνει τελικά εμπλουτισμό ή εκφυλισμό της επιμορφωτικής προσφοράς και κατά πόσο συμβάλλει στην άρση κοινωνικών ανισοτήτων και διακρίσεων.

Η ατομιστική-πολιτιστική παραλλαγή και η κριτική *πολιτιστική παραλλαγή*, που διακρίναμε πιο πάνω στα πλαίσια της κατηγορίας θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την «προσωπικότητα» του ανθρώπου, προσανατολίζονται, παρ' όλες τις μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, κυρίως στην αποτροπή του κινδύνου μετατροπής των μελών της κοινωνίας σε «μάζα» μέσα στη βιομηχανοποιημένη και τεχνικοποιημένη σύγχρονη κοινωνία. Έτσι επικεντρώνεται η πρώτη κύρια στο μεμονωμένο άτομο, τις επιθυμίες και τις ανάγκες του και γί-

---

κή πράξη και ιδιαίτερα στα πλαίσια της Λ.Ε.

5. Παπαϊωάννου Σκεύος, *Νέοι και εργασία*, Αθήνα 1986, σ. 106/108 (Αποτελέσματα έρευνας για λογαριασμό του τότε Υφυπουργείου Νέας Γενιάς και της ΓΣΕΕ).

6. Habermas J κ.ά., *Student und Politic*, Neuwied 1961, σ. 69· βλ. επίσης: Παπαϊωάννου Σκεύος, *Νέοι και εργασία*, ό.π., σ. 107/108 (υποσημείωση).

νεται προσπάθεια συμμετοχής του στον πολιτιστικό τομέα ζωής. Η Λ.Ε. θεωρείται ως ένας τομέας αντιθετικός προς την επαγγελματική καθημερινότητα και διαφοροποιείται έτσι και από το σχολείο και από την εκπαίδευση αλλά εν μέρει και από την επιστήμη. Κατά τη δεύτερη παραλλαγή, η Λ.Ε. θεωρείται ως χώρος για την ελεύθερη ανάπτυξη χωρίς άγχος, εξετάσεις και συγκεκριμένους σκοπούς απόδοσης, χωρίς τμήματα μαθησιακής διαδικασίας, αλλά κύκλους συζήτησης, συνάντησης, επικοινωνίας και διαπροσωπικών σχέσεων.

Μια τρίτη παραλλαγή στα πλαίσια αυτής της κατηγορίας είναι η *επαγγελματική*. Η παραλλαγή αυτή στηρίζεται στη διαπίστωση ότι το επάγγελμα βρίσκεται σε παντελή ανεξαρτησία από το εκπαιδευτικό σύστημα. Η διδακτική της πρόθεση είναι να συνδυαστεί το επάγγελμα με το σύστημα εκπαίδευσης, όχι όμως για οικονομικούς λόγους, αλλά για εμπλουτισμό των γνώσεων και της φαντασίας των ατόμων.

Η επαγγελματική επιμόρφωση θεωρείται κύρια ως «μορφωτικό, πολιτιστικό αγαθό» και ότι υποβοηθεί την ανάπτυξη ηθικών και πνευματικών δυνάμεων. Η επαγγελματική επιμόρφωση θεωρείται ως γενική μόρφωση που συμβάλλει στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας.

2) Κατηγορία θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την οικονομία και την αγορά

Οι θεωρίες αυτής της κατηγορίας μετατοπίζουν τη θεμελίωση της Λ.Ε., διαμέσου ενός πραγματιστικού μοντέλου προσανατολισμένου προς την οικονομία και την αγορά, από τον κίνδυνο μετατροπής των μελών της κοινωνίας σε μάζα, προς την ανάγκη ύπαρξης κινητικότητας ευελιξίας και απόδοσης. Αυτή η μετατόπιση στηρίζεται στη διαπίστωση γρήγορης αλλαγής των επαγγελματικών γνώσεων, συχνής αλλαγής επαγγέλματος, αφανισμού παραδοσιακών επαγγελμάτων, έξαρσης των επαγγελμάτων παροχής υπηρεσιών, της ιδιότητας του μορφωτικού επιπέδου ως παραγωγικού παράγοντα και οικονομικής επένδυσης, γρήγορης επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου.

Οι θεωρίες αυτής της κατηγορίας στηρίζονται στις βασικές αρχές:

— Κάποιος φαντάζεται και αναλύει καταστάσεις, στις οποίες είναι δυνατό κάποτε να βρεθούν οι επιμορφωνόμενοι·
— προσπαθεί να δημιουργήσει ειδικές ικανότητες, οι οποίες είναι απαραίτητες για τις πιο πάνω καταστάσεις, που φαντάζεται κανείς ότι είναι πιθανές και έχει αναλύσει και
— σύμφωνα με αυτά οργανώνεται η Λ.Ε. έτσι που να προσφέρει αυτές τις ειδικές ικανότητες.

Το μεγαλύτερο κενό αυτής της κατηγορίας είναι ότι δεν σκοπεύει να εξετάσει την εμφάνιση αυτών των καταστάσεων σε σχέση με τις κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται η κατά φαντασία πι-

θανή εξέλιξη ως η μόνη πολιτικά παραδεκτή. Εκτός αυτού, υπάρχει μια αντίληψη περί αυτονομίας της «προόδου» και «εξέλιξης» της οικονομίας και της επιστήμης και τεχνολογίας.

Το καθαρά οικονομικό μοντέλο, που διακρίναμε πιο πάνω στα πλαίσια της κατηγορίας θεωριών Λ.Ε. με επίκεντρο την οικονομία και την αγορά, στηρίζεται στη διαπίστωση ελλιπούς προσαρμογής της επαγγελματικής εκπαίδευσης προς τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, του συχνού προσδιορισμού της Λ.Ε. από τα ιδανικά των «επιμορφωτών» για μόρφωση και του ότι το εκπαιδευτικό σύστημα παραβλέπει την οικονομική πραγματικότητα.

Έτσι απαιτεί τη συγκεκριμένη συμπερίληψη της επαγγελματικής επιμόρφωσης στην Λ.Ε. και την προσαρμογή έτσι της Λ.Ε. προς τις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες. Σε αντίθεση με το επαγγελματικό μοντέλο της προηγούμενης κατηγορίας, θα πρέπει η επαγγελματική επιμόρφωση να αυξάνει τις δυνατότητες απασχόλησης και επαγγελματικής κινητικότητας - ανόδου, να είναι προσανατολισμένη προς την αγορά εργασίας και να τονίζει την «ιδέα της απόδοσης».

Ως διδακτικές μορφές προτείνονται: η δημιουργία και επέκταση συστηματικής μακροχρόνιας επαγγελματικής εκπαίδευσης, εγγυημένη συστηματική μετάδοση γνήσιας και χρήσιμης γνώσης, ποιοτικά εξειδικευμένο μάθημα, βεβαιώσεις, αποδόσεις και αποδεικτικά.

Ο γενικότερος προσανατολισμός της Λ.Ε. καθορίζεται ως εξής: η Λ.Ε. θα πρέπει να προσαρμόζεται στις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, ενώ ταυτόχρονα γίνονται αποδεκτές οι υπάρχουσες συνθήκες και σχέσεις. Η Λ.Ε. θεωρείται ως μέσο προσαρμογής στις αλλαγές, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζει το «δυναμικό αλλαγής» στη λογική του συστήματος.

Ως συγκεκριμένα αιτήματα προβάλλονται η ανάγκη οργάνωσης της Λ.Ε. έτσι που να συμβάλλει στην κοινωνική άνοδο των ατόμων, η ανάγκη ύπαρξης περισσότερων τμημάτων επαγγελματικής ειδίκευσης και η ανάγκη συνεργασίας με άλλους φορείς επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Το *ρεφορμιστικό μοντέλο* της δεύτερης κατηγορίας θεωριών Λ.Ε. αποτελεί εν μέρει κριτική, εν μέρει διεύρυνση του καθαρά οικονομικού μοντέλου. Και αυτό το μοντέλο υποστηρίζει την αναγκαιότητα της προσαρμογής των ατόμων σε κοινωνικοοικονομικές ανάγκες, αλλά επιδιώκει ταυτόχρονα μια σε βάθος δημοκρατικοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος για να αποκαλυφθεί περιττή εξουσία και κυριαρχία, άκριτη επιρροή και αυταρχικότητα και να εκλείψουν στη συνέχεια. Το κυρίαρχο πρόβλημα που αποτελεί σημείο εκκίνησης αυτού του μοντέλου είναι η ελλιπής δημοκρατία και πολυφωνία στην εκπαίδευση. Ο κοινωνικός πλουραλισμός δεν αντανακλάται στην εκπαίδευση και η Λ.Ε. είναι πολύ τεχνικοπρακτικά προσανατολισμένη. Ως

διδακτική του πρόθεση είναι η κατάργηση της ανισότητας των ευκαιριών, διεύρυνση της πολιτιστικής και πολιτικής συμμετοχής, αποφυγή περιττού επηρεασμού, κυριαρχίας και αυταρχικότητας, βελτίωση συνεργασίας και επικοινωνίας και δημοκρατικοποίηση της επιμόρφωσης ενηλίκων.

Η Λ.Ε. θα πρέπει να αυξήσει το επίπεδο συμμετοχής στην κοινωνία έτσι που να μπορεί να συμμετέχει ο καθένας στον πλουραλισμό της κοινωνίας και να συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση των επιμορφωνομένων –στο πνεύμα και τη λογική του συστήματος– διαμέσου συμμετοχικής ένταξης. Η επιμόρφωση ενηλίκων δημιουργεί «ποιότητα ζωής» και η βασική της ιδέα είναι η γενική χειραφέτηση (εθελοντική ενσωμάτωση στην υπάρχουσα κοινωνία). Ως συγκεκριμένο αίτημα προς την επιμόρφωση ενηλίκων είναι ο ουσιαστικός συνδυασμός επαγγελματικής επιμόρφωσης και πολιτικής χειραφέτησης και η κατάδειξη των παραγόντων εκείνων που αποδεικνύουν ότι η επαγγελματική επιμόρφωση είναι απαραίτητη. Όλα τα αιτήματα αυτής της κατεύθυνσης εντάσσονται στην προσπάθεια εξάντλησης των δικαιωμάτων στη βάση και στα πλαίσια των δοσμένων νόμων και δομών, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν επιδιώκουν την υπέρβασή τους.

3) Κατηγορία θεωριών Λ.Ε. με κοινωνικοκριτικό προσανατολισμό

Οι θεωρίες που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία υποστηρίζουν ότι η Λ.Ε. θα πρέπει να εμπεριέχει μια εμπειρικοκριτική ανάλυση όλων εκείνων των διαδικασιών που σχετίζονται με την απόκτηση δεξιοτήτων, ικανοτήτων καθώς και με τη φθορά και το ξεπέρασμά τους στην κοινωνία. Σημαντικό είναι οι επιμορφωνόμενοι να συνειδητοποιούν τους εκάστοτε προσδιοριστικούς παράγοντες της κοινωνικής τους θέσης και να αντιπαρατίθενται σε αυτούς κριτικά και συνειδητά. Έτσι θεωρείται ταυτόχρονα σημαντικό η κοινωνικοεπιστημονική κριτική ανάλυση, στα πλαίσια των μαθησιακών διαδικασιών της Λ.Ε., να μην περιορίζεται μόνο στις υποκειμενικές μορφωτικές ανάγκες και στις στενές προθέσεις της ίδιας της Λ.Ε., αλλά παράλληλα με αυτούς τους μάλλον υποκειμενικούς σκοπούς, θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται οπωσδήποτε και αντικειμενικοί παράγοντες, όπως το σύστημα και η διαδικασία παραγωγής, η οικογένεια κ.λπ.

Αυτές οι δύο προϋποθέσεις - σκοποί θεωρούνται απαραίτητες προκειμένου να έχει η Λ.Ε. ουσιαστική συμβολή.

Το *πολιτικοοικονομικό μοντέλο,* που διακρίναμε πιο πάνω ως υποκατηγορία των θεωριών κοινωνικοκριτικού προσανατολισμού, βασίζεται –όπως εξάλλου και το νεομαρξιστικό– σε μια ματεριαλιστική επιστημολογική θεωρία. Από τη σκοπιά αυτή δεν απορρίπτονται οι σκοποί της «αστικής» θεωρίας της Λ.Ε., αλλά η ιδεαλιστική θεμελίωσή τους και κριτικάρεται η αισιόδοξη

πίστη για τις δυνατότητες υλοποίησής τους στη δοσμένη κοινωνία.

Ο σκοπός π.χ. «της ενεργού συμμετοχής όλων των μελών της κοινωνίας στην εξέλιξή της» ισχύει σαν μια σημαντική αστικοδημοκρατική αρχή. Αυτό λοιπόν που κάνει το πολιτικοοικονομικό κριτικό μοντέλο της Λ.Ε. δεν είναι να απορρίψει αυτόν καθεαυτόν τον παραπάνω σκοπό, αλλά να καταδείξει το επίπεδο και την πολιτική σημασία και κατεύθυνση του αγώνα για υλοποίησή του. Έτσι αποτελεί κεντρικό σημείο αυτής της κατεύθυνσης ο προσδιορισμός της σχέσης μεταξύ Λ.Ε. και της ανάγκης εξειδίκευσης, του καπιταλιστικού συστήματος απασχόλησης και εξουσιαστικής κυριαρχίας. Γι' αυτό απαιτεί το μοντέλο αυτό το συνδυασμό Λ.Ε. και πολιτικής δράσης, αφού μόνον έτσι φαίνεται να έχει μακροπρόθεσμα η επαγγελματική επιμόρφωση ουσιαστικό περιεχόμενο και χειραφετητικές επιδράσεις. Το παραπάνω μοντέλο θεμελιώνεται λοιπόν λιγότερο στη βάση των τρεχουσών αναγκών επαγγελματικής ειδίκευσης και περισσότερο ως «πολιτικό πρόγραμμα» και απαιτεί την ενσωμάτωση επαγγελματικής και πολιτικής επιμόρφωσης. Έτσι απορρίπτονται επιμορφωτικές διαδικασίες με την καθαρή μορφή «μαθητείας», που αποβλέπουν μόνο στη μεταβίβαση τεχνικοεπαγγελματικής γνώσης και τονίζεται η αναγκαιότητα σύνδεσής της με την κοινωνικοπολιτική κριτική και ανάλυση.

Το νεομαρξιστικό μοντέλο Λ.Ε., ως υποκατηγορία των θεωριών κοινωνικοκριτικής κατεύθυνσης, ξεκινά από τη διαπίστωση ότι όλα τα προβλήματα προέρχονται από την ταξική κοινωνία, η υπέρβαση της οποίας είναι ο κύριος στόχος. Η ύπαρξη της Λ.Ε. δικαιολογείται μόνο και στο βαθμό που αυτή προσανατολίζεται και συμμετέχει σε αυτή την αλλαγή, το μετασχηματισμό της κοινωνίας. Έτσι, θα πρέπει ο ανταγωνισμός της αστικής τάξης και των εργαζομένων να είναι το κύριο πρόβλημα της Λ.Ε. και σε σχέση με αυτό να αντιμετωπίζονται όλα τα άλλα προβλήματα. Η Λ.Ε. έχει πριν από όλα το ιστορικό καθήκον να ετοιμάζει και να προάγει την πάλη των τάξεων, να επιδιώκει τη συλλογική και όχι την ατομική χειραφέτηση, να ισχυροποιεί την ταξική συνείδηση των εργαζομένων και να προωθεί την αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αυτή η «διδακτική πρόθεση» υλοποιείται με διδακτικές μορφές, που δομούν, επεξεργάζονται και αναπτύσσουν τις εμπειρίες και τα βιώματα των ενηλίκων με την κοινωνία και σε σχέση με την κοινωνική τους θέση. Επιδιώκεται συλλογική μάθηση διαμέσου της δράσης και εξάσκησης για μια ιστορική συλλογική συνείδηση. Η θεματική, παραδειγματική διαδικασία μάθησης θα συνδυάζει την ανάλυση βιωμάτων, εμπειριών και κοινωνικών συνθηκών με την προσπάθεια της παρέμβασης. Η Λ.Ε. στη συνηθισμένη της μορφή συγκαλύπτει την εκμετάλλευση και την απανθρωπιά των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Εντονότερος προσανατολισμός της Λ.Ε. προς τους εργαζόμενους και κατάργηση του καθιερωμένου τρόπου μάθησης, που εξυπηρετεί τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, είναι απαραίτητα.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι τα κύρια σημεία της κατεύθυνσης αυτής, που εκφράζονται ως απαράβατες αρχές της Λ.Ε. είναι:[7]

- Βάση της ανάλυσής της θα πρέπει να είναι η ύπαρξη σε μια ταξική κοινωνία.
- Μια ματεριαλιστική Λ.Ε. πρέπει πάντα να ξεκινά από την παραγωγή (παραγωγικές σχέσεις) σε συνδυασμό με τις συνέπειες για τη θέση των εργαζομένων στην αστική κοινωνία.
- Αυτή πρέπει να κατανοήσει ότι η Λ.Ε. συμβάλλει ουσιαστικά στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.
- Έτσι θα πρέπει να καταδείξει τα όρια της υπάρχουσας Λ.Ε. στην αστική κοινωνία.
- Τέλος θα πρέπει να βλέπει το άτομο στο ειδικό ταξικό κοινωνικό του περιβάλλον και να ερμηνεύει αυτό σαν την αιτία διαφόρων και διαφορετικών ευκαιριών.

Η παραπάνω τυπολογία δεν διεκδικεί την πληρότητα, αλλά νομίζουμε πως μπορεί να συμβάλει σε μια ουσιαστική συζήτηση και προβληματισμό σχετικά με τις διαδικασίες Λ.Ε. στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι απουσιάζουν από αυτή την τυπολογία γνωστές θεωρίες, όπως π.χ. του Paulo Freire, δεν είναι οπωσδήποτε κενό, αφού ο Freire δεν έφτιαξε μια νέα θεωρία που θα μπορούσε να σταθεί δίπλα στη μαρξιστική και την ιδεαλιστική εκπαιδευτική θεωρία, αλλά επεξεργάστηκε και ενσωμάτωσε με αρκετά πειστικό τρόπο ιδεαλιστικά, χριστιανικά, δημοκρατικοθεωρητικά και μαρξιστικά στοιχεία.

Γ. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η αναδιάρθρωση του θεσμού της Λ.Ε. στη χώρα μας μετά το 1982 αποτελεί αναμφισβήτητα ένα θετικό γεγονός ιδιαίτερης σημασίας για την καθιέρωση και εξέλιξη του θεσμού αυτού στην Ελλάδα.

Τα θετικά αυτά στοιχεία εντοπίζονται στην οργάνωση, στόχους, περιεχόμενο, πρακτική και λειτουργία της Λ.Ε.[8] Έτσι παρουσιάζει η μέχρι τώρα

---

7. v. Werder L, «Zur Verwissenschaftlichung der Erwachsenenbildung. Ein Einführungskurs für Pädagogen», στο Siebert H, *ό.π.*, σ. 229.

8. Βλ. σχετικά: «Κανονισμός Λαϊκής Επιμόρφωσης», *ΦΕΚ 826*, Τεύχος Β΄, Οκτ. 1982· Ντεμουντέρ Π. κ.ά.: *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα. Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων*, Αθήνα 1984· Γ.Γ.Λ.Ε., *Ιστορική αναδρομή σχετικά με τη Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984 (πολυγραφημένη εισήγηση)· Κανονισμός Λαϊκής Επιμόρφωσης, *ΦΕΚ* 794/τεύχους Β΄/31.12.1985· Γ.Γ.Λ.Ε.: «Λαϊκή Επιμόρφωση '85», ενημερωτικό δελτίο από το τριήμερο στο Ζάππειο: «Εμπειρίες, προβληματισμοί, προοπτικές», Αθήνα 13.3-15.3.1985.

λειτουργία της Λ.Ε. πολλά θετικά, που όσο κι αν δεν φαίνονται –αφού δεν ποσοτικοποιούνται, μια που η λαϊκοεπιμορφωτική δουλειά είναι μια «επένδυση» που επιδρά σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού είναι και γίγνεσθαι ταυτόχρονα με άλλους παράγοντες συνδιαμορφώνοντας τον τρόπο συμμετοχής στην κοινωνική πράξη– είναι πραγματικότητα.

Τα θετικά αυτά στοιχεία ισχύουν βέβαια σε σχέση και σε σύγκριση με το παρελθόν της Λ.Ε. Το ερώτημα είναι εάν και μέχρι ποιο βαθμό αντέχουν αυτά μια κριτική σε σχέση με την ίδια την πραγματικότητα, τις συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες στις οποίες βρισκόμαστε, άρα σε σχέση με τις πραγματικά υπάρχουσες δυνατότητες και ανάγκες και βέβαια σε σχέση με τους ίδιους τους στόχους της Λ.Ε., όπως αυτοί εκφράζονται τόσο στον κανονισμό του 1982, αλλά και σ' αυτόν του 1985.

Χωρίς να υπάρχει πρόθεση μιας συστηματικής κριτικής ανάλυσης του θεσμού –αυτό δεν είναι εξάλλου δυνατό στα πλαίσια μιας τέτοιας εργασίας, αφού γι' αυτό το σκοπό χρειάζεται συστηματική έρευνα, ανάλυση σε βάθος– θα γίνει παρακάτω προσπάθεια να κατονομαστούν ενδεικτικά μερικά σημεία σαν μια πρώτη προσέγγιση που σκοπεύει να προκαλέσει συζήτηση και την προσοχή αρμοδίων και ερευνητών για μια πιο αποτελεσματική λειτουργία του θεσμού.

Είναι γεγονός ότι η έρευνα στη χώρα μας ήταν ανύπαρκτη και η επιστήμη περιοριζόταν σε μια στείρα ακαδημαΐζουσα θεωρητικολογία χωρίς καμία σύνδεση με την κοινωνική πραγματικότητα, της οποίας υποτίθεται αποτελεί αντανάκλαση, αλλά ταυτόχρονα και κατευθυντήριο πλαίσιο. Μια τέτοια κατάσταση δεν μπορούσε βέβαια παρά με συνέπεια να καταλήξει σε μια αντίληψη –σαν δομικό στοιχείο της κοινωνικής συνείδησης– που απορρίπτει τη θεωρία και την επιστήμη ή που της δίνει μια μεταφυσική υπόσταση και δύναμη. Γεγονός είναι βέβαια ότι δεν μπορεί να μπει καν το ερώτημα: θεωρία ή πράξη, αλλά: ποια θεωρία; Η παραγνώριση αυτής της αντικειμενικής αλήθειας έχει βέβαια αρνητικά αποτελέσματα, στο βαθμό που οδηγεί σε έναν άκρατο πρακτισμό, σε μια συμπεριφορά «διαχείρισης της κρίσης», που είναι κατ' ανάγκη πράξη ασυνάρτητη, αποσπασματική, αποκομμένη από στρατηγικούς στόχους, έξω δηλαδή από μια θεωρία της πράξης, ένα σύστημα αρχών και σκοπών που είναι αναγκαίο να αποτελεί τη βάση της πράξης. Ούτε υπάρχει έτσι η δυνατότητα διαμέσου της συνεπούς πρακτικής εμπειρίας και επεξεργασίας να συνάγονται συστηματικά συμπεράσματα, που να οδηγούν στην αναθεώρηση ή επαλήθευση της θεωρίας. Πολλές φορές και χωρίς να έχει τηρηθεί πιστά η θεωρία, της αποδίδονται τυχόν αποτυχίες της πράξης, με συνέπεια να εντείνεται η απορριπτική τάση πολλών προς την επιστήμη και τη θεωρία. Από αυτό το φαινόμενο δεν είναι απαλλαγμένη σε κάποιο βαθμό ούτε η Λ.Ε. Οι όποιες θεωρητικές απόψεις στις οποίες στηρίζεται η πράξη της

Λ.Ε. παρουσιάζουν πολλά κενά, αντιφατικότητες και σε καμιά περίπτωση δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη, συστηματικά επεξεργασμένη θεωρία της Λ.Ε. Πέρα απ' αυτό δεν υπάρχει ούτε οργανωτικά, ούτε διαδικαστικά η δυνατότητα μιας σταδιακής επεξεργασίας και ολοκλήρωσης μιας θεωρίας της Λ.Ε. μέσα από τη διαδικασία ανάλυσης και αξιολόγησης της πράξης. Η θεωρητική αυτή έλλειψη αντανακλάται με συνέπεια στην πράξη και συνεπικουρείται βέβαια λόγω και των ευρύτερων αντικειμενικών συνθηκών, αλλά και λόγω αδυναμίας πολλών στελεχών της Λ.Ε. να συλλάβουν όλη την προβληματική και να αντιτάξουν σ' αυτή τη δοσμένη έλλειψη μια δική τους επεξεργασμένη άποψη, που να μπορέσει προοπτικά να επαναπροσδιορίσει την πράξη της Λ.Ε.[9] Έτσι όχι μόνο αναπαράγεται η έλλειψη αυτή και στο επίπεδο της πράξης αλλά και εντείνεται επιπλέον. Πριν όμως προχωρήσω στη θεμελίωση της παραπάνω άποψης θεωρώ σκόπιμη μια επιγραμματική αναφορά στη σημερινή ελληνική κοινωνία και σε μερικές «χαρακτηριστικές» μορφές κοινωνικής συνείδησης, πράγμα που σε τελευταία ανάλυση οριοθετεί τα πλαίσια και προσδιορίζει το θεσμό της Λ.Ε., ως μέρος του εποικοδομήματος του κοινωνικού σχηματισμού με σαφή σχέση αλληλεπίδρασης, τόσο με το σύστημα οικονομίας-παραγωγής, όσο και με τα υπόλοιπα επίπεδα του επικοδομήματος.

Η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός περιφερειακού καπιταλιστικού σχηματισμού, του οποίου η εξέλιξη σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, νομικοθεσμικό, ιδεολογικοπολιτιστικό) παρουσιάζει καθυστερήσεις και αντιφάσεις. Η ελληνική κοινωνία διαμορφούμενη μέσα από τις γνωστές σχέσεις χρόνιας εξάρτησης δεν κατάφερε να αποκτήσει αυτόνομη οικονομική ανάπτυξη, αλλά ούτε και να ολοκληρώσει μια αστικοδημοκρατική πολιτική δομή. Επακόλουθο αυτής της εξαρτημένης καθυστέρησης ήταν η αναπτυξιακή διαδικασία να συντελεστεί κάτω από μπλοκαρισμένες συνθήκες, έτσι που να υπάρχει συσσώρευση κεφαλαίου σε εθνική κλίμακα και από την άλλη μεριά να παρακωλύεται ο εξορθολογισμός της παραγωγής και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, φαινόμενα που εντασσόμενα στη λογική του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, εδραιώνονται και υποστασιοποιούνται στον ελλαδικό χώρο, αναπαραγόμενα εφεξής και μέσα σ' αυτόν.[10]

9. Η συμβολή των «ανώτερων» και «ανώτατων» εκπαιδευτικών ιδρυμάτων προς την κατεύθυνση δημιουργίας στελεχών της Λ.Ε. μπορεί να είναι σημαντική. Θα μπορούσε, ιδιαίτερα στα τμήματα κοινωνικών και παιδαγωγικών επιστημών, να προσφερθεί το μάθημα: «Λ.Ε.» ως κατ' επιλογή ή για εξειδίκευση. Επίσης προσφέρεται η Λ.Ε. ως χώρος για πρακτική εξάσκηση και έρευνα, ανάθεση εργασιών, για συνεργασία μεταξύ αυτών των ιδρυμάτων και της Λ.Ε.

10. Τσουκαλάς Κ., «Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας απασχόλησης στην Ελλάδα», στο Βεργόπουλος Κ. κ.ά., *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Αθήνα 1985 (95-145), σ. 113.

Έτσι παρουσιάζεται μια κατάσταση εξαρτημένης ανάπτυξης στην οποία συνυπάρχει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής με προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής σε ένα μεγάλο φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας στην ελληνική κοινωνία[11] (π.χ. γεωργία, κτηνοτροφία, μικροεμπόριο, βιοτεχνία κλπ.). Ο περιορισμένος χαρακτήρας της καθυστερημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει οδηγήσει σε μεγάλη ετερογένεια των παραγωγικών δομών, σε μεγάλες διαφοροποιήσεις στην παραγωγικότητα των τομέων οικονομικής δραστηριότητας και κατά συνέπεια σε εισοδηματικές ανισότητες καθώς και σε εξαιρετικά ανόμοιες συνθήκες εργασίας ανάμεσα στους τεχνολογικά προηγμένους και τους καθυστερημένους τομείς.[12]

Αυτή η εξαρτημένη ανάπτυξη της κοινωνίας μας σε σχέση με άλλες, αναπαράγεται στην εσωτερική της δομή στο μέτρο που αυτή η αντίθεση διαδίδεται και στην ίδια τη δομή της, με αποτέλεσμα να είναι η ανισοκατανομή ανάμεσα στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο όσον αφορά τους πόρους τεράστια. Αυτή η εξαρτημένη, εμποδισμένη ανάπτυξη της κοινωνίας μας στην οποία συνέβαλε βέβαια και η μεταπρατική φύση του ελληνικού κεφαλαίου, σφραγίζει και το ελληνικό κράτος καθώς και όλο το πλέγμα των θεσμών και των διαφόρων μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Το εξαρτημένο κράτος επιβλήθηκε, ως διαμεσολαβητής, με ένα σύστημα επικυριαρχικής πολιτικής εξουσίας πάνω στην κοινωνία. Όλη η δομή του εξυπηρετεί τη διασφάλιση της εξάρτησης σε όλα τα επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό-πολιτιστικό.

Αυτός ο εξαρτημένος και διαμεσολαβητικός χαρακτήρας του κράτους οδήγησε στο φαινόμενο το κράτος να αναδειχθεί κυρίαρχος συντελεστής της εξαρτημένης αναπτυξιακής διαδικασίας, παρεμβαίνοντας ανασταλτικά κάθε φορά που οξύνονταν οι κοινωνικές συγκρούσεις, εξασφαλίζοντας έτσι μια ομαλή συνέχιση της εξαρτημένης αναπτυξιακής διαδικασίας και της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Οι παρεμβάσεις αυτές οδήγησαν σε αποδυνάμωση κάθε μορφής κοινωνικής οργάνωσης, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τους κρατικούς μηχανισμούς. Αυτό οδήγησε σταδιακά σε μια πλήρη επικυριαρχία του κράτους επί της κοινωνίας και επομένως σε πλήρη έλεγχο των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών.

---

11. Βλ. σχετικά: α) Πουλαντζάς Ν., *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα 1975, σ. 10, β) Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 37, γ) Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 23, δ) Φωτόπουλος Τ., *Εξαρτημένη ανάπτυξη: Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα, 1985, σ. 78-81.

12. Μουζέλης Ν., «Η άνοδος στρατιωτικών δικτατοριών: Χιλή, Αργεντινή, Ελλάδα» στο Βεργόπουλος Κ. κ.ά., *ό.π.* (52-93), σ. 64 κε.

Το «μπλοκάρισμα» αυτό του κοινωνικού γίγνεσθαι έχει οδηγήσει σε μια κοινωνία αποκομμένη από το κράτος και εξαρτημένη απ' αυτό. Έτσι δημιουργήθηκε η «κοινωνία του κράτους» και η «κοινωνία των πολιτών» και ένα σύστημα πελατειακής διαμεσολάβησης για επικοινωνία μεταξύ τους.

Η μεταπρατική μορφή της ελληνικής κοινωνίας, το φαινόμενο της μικρής έστω ιδιοκτησίας γης, η καθυστέρηση μιας οικονομικοβιομηχανικής ανάπτυξης, οι «διέξοδοι» μέσω της μετανάστευσης και ναυτιλίας είναι παράγοντες, οι οποίοι μεταξύ άλλων οδήγησαν σε μια «διάχυτη» κοινωνική διαστρωμάτωση, αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά.

Χωρίς να είναι δυνατό στα πλαίσια αυτής της εργασίας να αναφερθούμε στην ταξική συγκρότητη της ελληνικής κοινωνικής δομής –ένα πρόβλημα που παρ' όλη την εξαιρετική του σημασία δεν έχει διερευνηθεί ακόμη συστηματικά και παρουσιάζει εξάλλου τεράστιες δυσκολίες[13]– θα επιχειρήσουμε παρακάτω μια ενδεικτική παρένθεση κάποιων «χαρακτηριστικών» μορφών κοινωνικής συνείδησης, που προέρχονται ακριβώς από τις παραπάνω κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις.

Για να κατανοήσουμε μερικές «χαρακτηριστικές» μορφές συνείδησης και μερικούς τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς στην ιστορική τους προοπτική στην ελληνική κοινωνία, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε τις ιστορικοκοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα.

Η επανειλημμένη αποτυχία της προσπάθειας του ελληνικού λαού για βελτίωση των συνθηκών ζωής και δουλειάς του, σε συνάρτηση με τα όσα ανέφερα πιο πάνω, οδήγησε κατά καιρούς ένα μεγάλο μέρος του σε απογοήτευση και απαισιοδοξία. Που όμως αργά ή γρήγορα τη διαδεχόταν μια κοινωνική εγρήγορση και μια νέα προσπάθεια για αλλαγή. Η νεότερη ιστορία μας, από τη βυζαντινή εποχή μέχρι σήμερα, είναι γεμάτη από τέτοιες προσπάθειες, που αποτελούν σήμερα για τον ελληνικό λαό την ιστορική του μνήμη. Και είναι αυτή ένα ουσιαστικό δομικό στοιχείο στη διαδικασία σχηματισμού της κοινωνικής συνείδησης. Όλες αυτές οι ιστορικές εμπειρίες μπορούν να ιδωθούν σαν οργανικά στοιχεία μιας συνεχούς, μακρόχρονης κοινωνικής μαθησιακής διαδικασίας, που σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι εξελίσσεται σε διάφορες φάσεις, οι οποίες βέβαια στην πραγματικότητα δεν ξεχωρίζουν: η φάση της δράσης, η φάση της ανάλυσης και επεξεργασίας της επιτυχίας ή αποτυχίας, η φάση της κατάστρωσης στρατηγικής για δράση και ακολουθεί πάλι η φάση της δράσης.

---

13. Βλ. σχετικά: Τσουκαλάς Κ., «Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας απασχόλησης στην Ελλάδα», *ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 126-140· Τσουκαλάς Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 60, 1986, σ. 3-71.

Οι διάφορες μορφές κοινωνικής συνείδησης στη σημερινή ελληνική κοινωνία είναι το αποτέλεσμα αυτής της μακροχρόνιας διαδικασίας στα πλαίσια της εξέλιξης των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών. Η στάση των μελών της κοινωνίας π.χ. προς το κράτος, την κοινωνία, την κυβέρνηση, τα κόμματα, τα συνδικάτα, τη θρησκεία και εκκλησία, την εργασία, το κεφάλαιο, τη μόρφωση, την οικογένεια κ.λπ. καθορίζεται και σχηματίζεται μέσα από τη διαδικασία ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας.

Η συγκεκριμένη σχέση του κράτους προς την κοινωνία οδήγησε σε μια ανάλογη μορφή στάσης προς το κράτος.

Ένα μεγάλο μέρος των μελών της κοινωνίας κράτησε πάντα μια απόσταση απέναντι στην πολιτεία του «αντικειμενική» που μπορούσε να γίνει αδιάφορη και παθητική ή να γίνει εχθρική και ανταγωνιστική, αλλά που δεν ήταν ποτέ η στάση του νοικοκύρη που μεριμνά για το δικό του σπιτικό και ενδιαφέρεται για την καλή του κατάσταση και εξέλιξη.

Η αντικειμενικά δικαιολογημένη στάση «απόστασης» παίρνει πολλές φορές τη μορφή μιας αρνητικής μεν στάσης προς το κράτος, η οποία όμως χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του ατόμου να «ξεγελάσει» μια κρατική αρχή προς όφελός του ή τη μορφή μιας υπερβολικής ταύτισης με τον κρατικό μηχανισμό λόγω παραδοχής του ως φυσικού δεδομένου ή λόγω συνειδητής προσπάθειας για ατομική ωφέλεια ή τη μορφή μιας κριτικής στάσης προς το κράτος με την επιδίωξη της αλλαγής του για το καλό όλης της κοινωνίας.

Η γενικότερη βέβαια αδιαφορία προς τα κοινά, την κοινωνία, την εργασία, ο ατομικισμός και η τάση για οικογενειακή ζωή οφείλονται κυρίως στη βασική κοινωνική αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Η αδυναμία ουσιαστικού ελέγχου και συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν την παραγωγή και τα αποτελέσματά της οδηγεί τους εργαζόμενους σε μια μορφή συνείδησης, η οποία χαρακτηρίζεται από μη ταύτιση με την εργασία και από την τάση η εργασία να θεωρείται μόνο ως μέσο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και επιβίωσης. Πώς μπορεί εξάλλου ο εργαζόμενος να δει την εργασία ή το επάγγελμά του διαφορετικά, αφού αυτή έχει εμπορευματοποιηθεί και επομένως υπόκειται στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης της αγοράς, είναι δηλαδή εμπόρευμα;

Η αποκατάσταση της σχέσης μεταξύ κράτους και πολιτών είναι βέβαια απαραίτητη για να λειτουργήσει μια συνηθισμένη κοινωνία σωστά. Η αποκατάσταση αυτή όμως δεν μπορεί να γίνει μονομερώς από την πλευρά των πολιτών αλλά χρειάζεται να αποκατασταθεί αντικειμενικά η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας, δηλαδή να αλλάξει η δομή και η λειτουργία του κράτους και να (εξ)υπηρετεί την κοινωνία.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας είναι ότι ενώ το κοινωνικό ξερίζωμα μεγάλου μέρους του γεωργικού πληθυσμού, τεχνιτών

και μικροεπαγγελματιών και η μετατροπή τους σε εξαρτημένους εργάτες φαίνεται αντικειμενικά να είναι κάτι το τελεσίδικο, παρ' όλες τις εξαιρέσεις αυτών που καταφέρνουν να αποφύγουν την εξαρτημένη εργασία, εντούτοις αισθάνονται πολλοί από τους εργαζομένους ως «προσωρινοί» εργάτες και περιμένουν να πιάσουν την καλή να γίνουν μικροεπιχειρηματίες μικροαστοί. Αυτό που αντικειμενικά φαίνεται να είναι τελεσίδικο, αφού συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου, δεν φαίνεται να κατανοείται από πολλούς εργαζομένους.

Βέβαια αυτή η πολλές φορές ουτοπική μορφή συνείδησης πολλών εργαζομένων συνδέεται και με το γεγονός ότι ως εργαζόμενοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας μόνο δύσκολα μπορούν να επιβιώσουν και ούτε βλέπουν μια θετική μελλοντική προοπτική. Αυτό που τους μένει επομένως είναι και προσπαθούν να καταφέρουν τη θεμελίωση μιας «μικροαστικής ύπαρξης».

Αυτή η μορφή κοινωνικής συνείδησης, που στηρίζεται από την αντικειμενική κατάσταση, εμποδίζει βέβαια να αναπτυχθεί μια κοινή εργατική συνείδηση, η οποία είναι απαραίτητη για διεκδικήσεις όχι συντεχνιακές αλλά που να αφορούν ολόκληρη την κοινωνία.

Η έλλειψη μιας κοινής εργατικής συνείδησης, σε συνδυασμό με τη διαδεδομένη ιδεολογία της δυνατότητας βελτίωσης της ατομικής κατάστασης μέσω ατομικής δραστηριότητας, είναι εμπόδιο να διεκδικηθεί ο εξανθρωπισμός της δουλειάς και να γίνει όχι μόνο το μέσο επιβίωσης αλλά και μέσο πλήρους ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

Η ρευστή ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση μεγάλων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας αντανακλά τη μη οριοθετημένη ταξική τους θέση, κάτι που οφείλεται στην ιδιόρρυθμη δυναμική της ελληνικής κοινωνίας.

Αυτή η ρευστότητα, σε συνδυασμό βέβαια με την έλλειψη μιας συστηματικής κατάρτισης των πολιτών, εκτός του ότι είναι για το κοινωνικό σύνολο οικονομικά καταστροφική, οδηγεί σε μια συνείδηση του «προσωρινού» εργάτη, η οποία συνοδεύεται με προχειρότητα, ανευθυνότητα, ασυνέπεια και ανικανότητα.

Η «προσωρινότητα» αυτή εμποδίζει βέβαια και τη δημιουργία ανάγκης επιμόρφωσης, ενημέρωσης και απόκτησης γνώσεων συστηματικών γύρω από το επάγγελμα. Σπανίζει η επαγγελματική συνείδηση και συνέπεια και επικρατεί μια εχθρική στάση προς την επιστήμη, την επιστημονική έρευνα και τη συστηματική ανάλυση των προβλημάτων, ενώ αντίθετα επικρατεί ένας συναισθηματικός πρακτικισμός, στη βάση του «βλέποντας και κάνοντας».

Οι διάφορες μορφές και διαστάσεις της κοινωνικής συνείδησης που είδαμε, προσδιορίζονται βέβαια από τις αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες ο άνθρωπος βιώνει καθημερινά και αξιολογεί με βάση τις εμπειρίες, την ιστορική του μνήμη και την ταξική του συνείδηση. Η αλλαγή αυ-

τών των στάσεων δεν μπορεί να γίνει παρά με παράλληλη και ανάλογη αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών που τις προκάλεσαν. Εδώ χρειάζεται βέβαια παράλληλη υποστήριξη με την προσφορά μορφωτικών και πολιτιστικών ερεθισμάτων, των οποίων η μορφή, το περιεχόμενο και οι στόχοι δεν μπορούν παρά να καθοριστούν σε σχέση με την παραπάνω ανάλυση, που βέβαια έχει το χαρακτήρα του «παραδείγματος» και σε καμιά περίπτωση το χαρακτήρα μιας συστηματικής ανάλυσης.

Ας επανέλθουμε όμως στην προαναφερθείσα έλλειψη θεωρίας της Λ.Ε. βασισμένης στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα και τις αντιφάσεις μεταξύ των στόχων και της πράξης της Λ.Ε.

Κατ' αρχήν, είναι ενδεικτικό ότι δεν υπάρχει σε κανέναν κανονισμό ούτε και σε άλλο κείμενο –όσο μας είναι γνωστό– η προσπάθεια προσέγγισης της ελληνικής κοινωνίας με σκοπό τη θεμελίωση στόχων, λειτουργίας, μεθόδων και προοπτικών της Λ.Ε. Η παράθεση βέβαια κάποιων στόχων με μορφή απαρίθμησης χωρίς καμιά προσπάθεια ορισμού, οριοθέτησης και ανάλυσής τους σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα μόνο εκλεκτική μπορεί να χαρακτηριστεί. Γιατί εάν υποτεθεί ότι αυτοί οι στόχοι αποτελούν προτεραιότητες, το ερώτημα είναι ποια είναι τα κριτήρια. Πέρα απ' αυτό δεν φαίνεται πουθενά μια διευκρίνιση μεταξύ άμεσων στόχων και στρατηγικών στόχων, με άλλα λόγια: πού σκοπεύει τελικά η Λ.Ε. σε σχέση με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, την υπάρχουσα κοινωνία; Χωρίς αυτή τη σύνδεση της Λ.Ε. με την κοινωνία οδηγούμαστε στο συμπέρασμα, ότι στόχοι όπως π.χ. «η συμβολή στη μείωση των αντιθέσεων ανάμεσα σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία και στην καταπολέμηση των σχετικών αναχρονιστικών αντιλήψεων»[14] τείνουν να παραβλέπουν τη βασική κοινωνική αντίθεση, της οποίας αποτέλεσμα αποτελεί, τόσο ο καταμερισμός εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική, όσο βέβαια και ο καταμερισμός στα πλαίσια των δύο αυτών κατηγοριών και δεν είναι βέβαια αποτέλεσμα «των σχετικών αναχρονιστικών αντιλήψεων», αφού και αυτές είναι σε τελευταία ανάλυση αποτέλεσμα αυτής της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Ως βασικός στόχος της Λ.Ε., αναφέρεται σε άλλη θέση,[15] ο «ελεύθερος διάλογος», η «ενημέρωση του λαού για όλα τα σημαντικά ζητήματα που αντιμετωπίζει» και οι «ουσιαστικές ανθρώπινες σχέσεις». Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε ένα μπέρδεμα μεταξύ των διαφόρων επιπέδων των στόχων, αλλά και μεταξύ μέσων, αρχών και στόχων, πράγμα που βγαίνει σαφώς από τον κανονισμό. Γιατί να θεωρηθεί π.χ.: «η καταπολέμηση των μορφωτικών ανισοτή-

14. Παράγραφος 18 του άρθρου 3 του Κανονισμού Λ.Ε., *ΦΕΚ* 794, τεύχος Β', 31.12. 1985.

15. Κόκκος Α., «Οι νέοι στόχοι της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Περιεχόμενο προγραμμάτων και παιδαγωγική», *Αυτομόρφωση*, τεύχος 1, 1983, σ. 18.

των, που είναι αίτιο και αποτέλεσμα των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων»[16] ως αρχή και όχι σκοπός. Η ασάφεια και η σύγχυση μεταξύ αρχών, στόχων, μεθόδων και μέσων δεν μπορεί βέβαια να θεωρηθεί ότι εναπόκειται στην «ελευθερία» του επιμορφωτή να προσαρμόσει τη μαθησιακή διαδικασία προς τις ανάγκες της περίστασης, αφού αυτό στην πράξη οδηγεί σε προχειρότητα και απώθηση της ευθύνης στο επίπεδο των «συνθηκών» και των «περιστάσεων». Και εν πάση περιπτώσει μια σαφώς αναλυτική οριοθέτηση των παραπάνω μεγεθών δεν περιορίζει την ελευθερία και την αυθόρμητη πρωτοβουλιακή δράση επιμορφωτή-επιμορφωνομένων, αλλά τη διευκολύνει. Οι πιο πάνω αναφερθέντες «βασικοί στόχοι της Λ.Ε.» είναι αυτοσκοπός ή αποσκοπούν σε κάτι άλλο και ποιο είναι αυτό; Η διεξαγωγή «ελεύθερου διάλογου» με την έννοια της ολόπλευρης, δηλαδή της ανεξάρτητης και χωρίς καταναγκασμούς επικοινωνίας, έτσι όπως την εισήγαγε ο Jurgen Habermas[17] («Zwangsfreier Diskurs») προϋποθέτει ανάλογες αντικειμενικές συνθήκες, αλλά και προσωπική ωριμότητα, δηλαδή ικανότητα παρατήρησης, ανάλυσης, κατανόησης των κοινωνικοϊστορικών συνθηκών δράσης, που και τα δυο μαζί θα οδηγήσουν στη συνειδητή και αυτοκαθοριζόμενη κοινωνική πράξη των ατόμων. Το ερώτημα λοιπόν είναι τι σημαίνει «ελεύθερος», «αντιαυταρχικός» διάλογος στη Λ.Ε., δεν υπάρχει προφανώς μια σύγχυση μεταξύ μέσου και επιδιωκόμενου στόχου; Εάν ισχύει αυτό, ότι δηλαδή ο «ελεύθερος από εξαρτήσεις διάλογος» είναι ο προοπτικός στόχος, τότε αποδεικνύεται η μέθοδος του ελεύθερου διαλόγου στα πλαίσια των μαθησιακών διαδικασιών να σημαίνει απλά ανοιχτή συζήτηση, χωρίς πρόγραμμα και στόχο. Αυτό όμως δεν μπορεί να έχει άλλη σημασία από αυτήν της «εκτονωτικής απελευθέρωσης», πράγμα ίσως σημαντικό, αλλά όχι ως κυρίαρχος στόχος της Λ.Ε. Γιατί αλλιώς κινδυνεύει να θεωρηθεί ότι προωθεί την εκτόνωση κοινωνικής αγανάκτησης σχετικά με κοινωνικές ανισότητες και λειτουργεί τελικά προληπτικά κατά της άρθρωσης λόγου και δράσης με σκοπό την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων, πράγμα βέβαια που η ίδια η Λ.Ε. έχει στόχο.

Ένα άλλο κυρίαρχο πρόβλημα είναι αυτό των «αναγκών» και της «ανίχνευσης αναγκών». Υπάρχει ασάφεια και σύγχυση σχετικά με το τεράστιο θέμα των αναγκών και της ανίχνευσής των και πάντως δεν υπάρχει καμιά συστηματική επεξεργασία γι' αυτές τις κατηγορίες. Αυτό όμως που επαγωγικά φωτίζει την αντίληψη γι' αυτό το πρόβλημα είναι η ίδια η πράξη. Τα στελέχη της Λ.Ε. είναι αρμόδια, εκτός των άλλων, για την ανίχνευση των αναγκών της περιοχής και την κατάρτιση προγραμμάτων επιμόρφωσης. Το γεγονός ό-

16. Κανονισμός 1985, *ό.π.*, άρθρο 2, παράγρ. 7.

17. Behrmann G.C., *Soziales System und politische Sozialisation*, Στουτγάρδη, Βερολίνο, Κολωνία, Mainz 1972, σ. 73.

τι η πλειονότητα των στελεχών που είναι επιφορτισμένα με τη σοβαρή αυτή αρμοδιότητα, τόσο από πλευράς σύνθεσης στο τοπικό επίπεδο, όσο και από πλευράς εμπειρίας και γνώσης διεξαγωγής επιστημονικής έρευνας της περιοχής σε όλα τα επίπεδα και κατάρτισης συνολικού προγράμματος λαϊκοεπιμορφωτικής στήριξης και πρόκλησης κοινωνικών αναπτυξιακών διαδικασιών στο τοπικό επίπεδο δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Και αυτό για τον επιπρόσθετο λόγο ότι τα στελέχη αυτά είναι επιφορτισμένα με πάρα πολλές άλλες αρμοδιότητες. Τα παραπάνω δεν αφήνουν περιθώρια για τίποτε άλλο παρά να υποθέσουμε ότι δεν ενδιαφέρει η έρευνα σε βάθος ή ότι η «ανίχνευση αναγκών» θεωρείται σαν κάτι το απλό, σαν κάτι που κάνει κανείς χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια. Αυτό όμως περιορίζει την «ανίχνευση» σε ένα τυχαίο και περιστασιακό «ψάξιμο» κάποιων αναγκών που φαίνονται. Τι γίνεται όμως με τις «ανέκφραστες ανάγκες»; Αποτελούν όλες οι ανάγκες που εκφράζονται από τα μεμονωμένα άτομα, ακόμη και σε συνελεύσεις ή παρόμοιες διαδικασίες συνολικές κοινωνικές ανάγκες; Με βάση ποια κριτήρια και ποια θεωρία γίνεται η ιεράρχηση και η σύνθεση αυτών των αναγκών; Πώς είναι δυνατόν μ' αυτά τα αναπάντητα ερωτήματα να «συμβάλει η Λ.Ε. στην ανάπτυξη της κοινωνίας: οικονομική, πολιτική, πολιτιστική»; Θα περίμενε κανείς να γίνεται η έρευνα αυτή συστηματικά σε ένα άλλο επίπεδο, στο κεντρικό. Όμως, από όσο μου είναι γνωστό, δεν υπάρχει τίποτα εκτός από εγκυκλίους και κάποια εγχειρίδια κειμένων, αλλά που σε καμιά περίπτωση δεν καλύπτουν το τεράστιο κενό που διαπιστώσαμε πιο πάνω. Λογικά περιορίζεται βέβαια η Λ.Ε. στην «ικανοποίηση» κάποιων αναγκών όχι κατ' ανάγκην ζωτικής σημασίας, όπως έδειξε εξάλλου έρευνα σχετική με την αξιολόγηση της Λ.Ε.[18] Έτσι επισημαίνονται σ' αυτή την έρευνα τα εξής:

«— ορισμένα τμήματα μάθησης, παρόλο που καταργήθηκαν επειδή το περιεχόμενό τους δεν είχε καμιά σχέση με τους νέους στόχους Λαϊκής Επιμόρφωσης, εξακολούθησαν να λειτουργούν καλυμμένα πίσω από άλλους τίτλους·

— δεν δημιουργήθηκε κανένας κύκλος προκατάρτισης·

— τα σχέδια τοπικής ανάπτυξης ή παρέμβασης στο κοινωνικό επίπεδο ήταν σχεδόν ανύπαρκτα·

— η κοινωνική διάσταση απουσίαζε από τη συντριπτική πλειοψηφία των μαθημάτων·

— οι επιμορφωτές έδωσαν και πάλι το μεγαλύτερο βάρος στην τεχνική διάσταση και εξακολούθησαν να ανταποκρίνονται αποκλειστικά στα ατομικά

18. Ντεμουντέρ Π., Βαρνάβα-Σκούρα Τ., Βεργίδη Δ., *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα. Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων*, Αθήνα 1984 (έκδοση Υπ.Ε.Π.Θ.: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης).

αιτήματα, χωρίς να εξετάζουν τις συνολικές κοινωνικές ανάγκες των επιμορφωνομένων της περιοχής·[19]

— η παιδαγωγική πρακτική των επιμορφωτών περιορίστηκε στην απλή μετάδοση γνώσεων·

— η συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερομένων στην οργάνωση και διαχείριση της επιμόρφωσης παρέμεινε υποτυπώδης, για να μην πούμε ανύπαρκτη».

Οι πολύ χαρακτηριστικές αυτές διαπιστώσεις, που φαίνεται να μην περίμεναν οι ερευνητές, αφού υπήρχε «πολιτική βούληση της κυβέρνησης για τον επαναπροσανατολισμό της επιμορφωτικής πολιτικής» και έγιναν προσπάθειες «στο θεσμικό και διοικητικό επίπεδο»[20] επιβεβαιώνουν νομίζω την παραπάνω κριτική. Εξάλλου πιστεύω πως δεν αρκεί η πρόθεση για «επαναπροσανατολισμό», ούτε βέβαια λύνεται αυτό κυρίως στο θεσμικό (νομικό) και διοικητικό επίπεδο, αλλά είναι θέμα κυρίως υλοποίησης στην πράξη σαφώς καθορισμένων στόχων, μεθόδων, μέσων, οργανωτικής και λειτουργικής δομής, αλλά και τρόπου σύνδεσης με την πράξη.

Εκτός αυτού είναι νομίζω η προσπάθεια να διαμορφωθούν πρώτα τα νομικοθεσμικά και διοικητικά πλαίσια και να ακολουθήσει εκ των υστέρων η επεξεργασία του περιεχομένου και της ουσίας, την οποία καλείται να υλοποιήσει ο θεσμός, ανορθόδοξη διαδικασία και χαρακτηρίζεται από δομολειτουργιστική αντίληψη. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι δυνατόν εκ των προτέρων να επεξεργαστεί κανείς ένα τελεσίδικο θεωρητικό πλαίσιο, πιστεύω πως θα πρέπει να προηγηθεί η προσπάθεια επεξεργασίας του θεωρητικού πλαισίου και μετά να αναζητηθεί νομικοθεσμικό και διοικητικό πλαίσιο. Έτσι έχει δείξει η μέχρι τώρα πράξη της Λ.Ε. ότι αυτή η λογική προκαλεί συχνές αναδιαρθρώσεις της δομής και λειτουργίας του θεσμού με πολύ αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία του. Συγκεχυμένη φαίνεται να είναι και η αντίληψη για την κατηγορία «παιδαγωγική της αυτομόρφωσης», η οποία θεωρείται ως «καινούργια παιδαγωγική» και «σημαίνει ... ότι μαθαίνει κανείς συλλογικά, με την εμψύχωση και τη βοήθεια του επιμορφωτή και —κυρίως— με την ενεργοποίηση και απελευθέρωση των ίδιων των δικών του δυνάμεων».[21] Ως βασικές αρχές αυτής της «καινούργιας παιδαγωγικής» της Λ.Ε. «δεν μπορεί να είναι άλλες από το διάλογο, την αλληλοσυμπλήρωση, τη συλλογικότητα, την ελεύθερη έκφραση, τη δημιουργική πρωτοβουλία».[22]

---

19. Πέρα από το ότι αυτή η διαπίστωση έρχεται σε αντίφαση με τη θεωρητικά υποστηριζόμενη «ελεύθερη έκφραση και ικανοποίηση των αναγκών των επιμορφωμένων», είναι μια επιβεβαίωση της δικής μας άποψης.

20. Ντεμουντέρ Π. κ.ά., *ό.π.*, σ. 129.

21. Κόκκος Α., *ό.π.*, σ. 19.

22. *ό.π.*, σ. 19.

Το ότι βέβαια δεν πρόκειται για μια «καινούργια παιδαγωγική», είναι νομίζουμε σαφές και θα αρκούσε να ανατρέξει κανείς στην ιστορία της παιδαγωγικής επιστήμης,[23] αλλά πολύ περισσότερο δεν πρόκειται για παιδαγωγική, ούτε για αυτομόρφωση,[24] αλλά πρόκειται απλά και μόνο για συνθήκες, τεχνικές και διαδικασίες ως προϋποθέσεις για μια πιο αποδοτική παιδαγωγική δουλειά. Αυτό δεν σημαίνει ότι υποτιμούμε την αξία αυτών των συνθηκών, αλλά απλώς θέλουμε να επισημάνουμε ότι η παιδαγωγική είναι κύρια ένα ποιοτικά καθορισμένο σύστημα αρχών και σκοπών υψηλού βαθμού αφαίρεσης που αναφέρεται στις αντιλήψεις γύρω από τη σχέση του ανθρώπου και της κοινωνίας και είναι διαλεκτικά συνδεδεμένο με τις ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις και κοσμοαντιλήψεις. Η υλοποίηση αυτών των *γενικών μαθησιακών στόχων* (όπως π.χ. ελευθερία, αλληλεγγύη, κοινωνική δικαιοσύνη, χειραφέτηση κ.λπ.) συμβαίνει ταυτόχρονα με την υλοποίηση *ειδικών μαθησιακών* στόχων (όπως π.χ. γραφή, ανάγνωση κ.λπ.). Η διαφορά μεταξύ αυτών των μαθησιακών στόχων είναι ότι οι δεύτεροι χρησιμοποιούνται σε συγκεκριμένες καταστάσεις, ενώ οι πρώτοι είναι ανεξάρτητοι από καταστάσεις και συγκεκριμένες συνθήκες. Έτσι αποτελούν οι γενικοί μαθησιακοί στόχοι την ουσία της παιδαγωγικής, η οποία συγκεκριμενοποιείται στα πλαίσια των μαθησιακών διαδικασιών ανάλογα με την επιλογή: επιμορφωτή, ύλης, διαδικασίας και συνθηκών μάθησης.

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων φαίνεται επίσης προβληματική η κατηγορία «διεύρυνση των τμημάτων με θέματα κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτισμικά»,[25] η οποία χρησιμοποιείται για να δείξει την «προσπάθεια να στραφεί η προσοχή και ο προβληματισμός των επιμορφωνομένων, στο βαθμό που το επιθυμούν, προς ένα άλλο κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτιστικό ζήτημα που τους αφορά»[26] πιστεύοντας έτσι να συμβάλει στην «πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ανάπτυξη κριτικής σκέψης των επιμορφωνομένων, άσκηση της ικανότητας συμμετοχής κ.λπ.».[27] Η προβληματικότητα της διεύρυνσης, που ουσιαστικά αποσκοπεί στην υλοποίηση των *γενικών μαθησιακών στόχων (παιδαγωγικών)*, έγκειται στο ότι «θα γίνεται σε ξεχωριστές διδακτικές ώρες κατά τη διάρκεια ενός τμήματος επαγγελματικής κατάρτισης».[28]

---

23. Σ' αυτό αναφερθήκαμε πιο πάνω, στο κεφάλαιο: «Θεωρίες της Λ.Ε.».

24. Ο όρος αυτός δεν αποδίδει πάντως το νόημα που του δίνει ο ορισμός που αναφέραμε πιο πάνω.

25. Υπ.Π.Ε. (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης): Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση, Αθήνα 1985, σ. 31 κ.ε.

26. *ό.π.*, σ. 32.

27. *ό.π.*, σ. 32.

28. *ό.π.*, σ. 32.

Ο κατακερματισμός και ο διαχωρισμός της τεχνικοεπαγγελματικής κατάρτισης από την κοινωνικοπολιτική και πολιτιστική διάσταση, σημαίνει έναν «παρά φύση» διαχωρισμό, αφού στην καθημερινή κοινωνική πράξη συνυπάρχουν ενσωματωμένες, ταυτόχρονα όλες αυτές οι διαστάσεις. Πράγμα που σημαίνει ότι και στη διαδικασία της μάθησης είναι υποχρεωτική η συνύπαρξή τους, αλλιώς παίρνει η διεύρυνση ένα γενικό «εγκυκλοπαιδικό» χαρακτήρα ασύνδετο με τη βάση της κοινωνικής πράξης, τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγική, πολιτική και πολιτιστική σημασία. Επίσης πιστεύω ότι αυτός ο διαχωρισμός αναπαράγει την αντίληψη-διάκριση μεταξύ τεχνικής γνώσης/χειρωνακτικής εργασίας και γενικής μόρφωσης/πνευματικής εργασίας.

Τελειώνοντας αυτό το κεφάλαιο θα ήθελα συμπληρωματικά να παρατηρήσω τα παρακάτω:

Όντας η Λ.Ε. ένας θεσμός που επιδιώκει την ολοκλήρωση και απελευθέρωση του ατόμου, εμπεριέχει αναγκαστικά το στοιχείο της κοινωνικής κριτικής. Απ' αυτό βέβαια συνάγεται πως η Λ.Ε. μπορεί να συμβάλει προς την παραπάνω κατεύθυνση μόνο όταν έχει ως αντικείμενό της την κοινωνική ανάλυση, αποκαλύπτοντας έτσι όλους εκείνους τους μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων, αυταρχικής, καταπιεστικής εξουσίας και αναπαραγωγής κατεστημένων δομών και συνείδησης. Όμως αυτό σημαίνει με τη σειρά του μια πολύ συγκεκριμένη οργανωτική δομή της Λ.Ε., σημαίνει πως η ίδια θα πρέπει να υλοποιήσει αυτές τις αξίες στην ίδια της τη δομή και λειτουργία. Βέβαια συνέπεια αυτού θα ήταν η ρήξη και οι συγκρούσεις με άλλες δομές και φορείς που για να επιζήσει αυτών η Λ.Ε. χωρίς τον κίνδυνο της αφομοίωσης, της απορρόφησής της από τις κατεστημένες δομές, χρειάζεται μια σχετική οργανωτική αυτονομία και φυσικά συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος εκ μέρους της ίδιας της Λ.Ε. Πράγμα που θα οδηγούσε σε συγκεκριμένες τακτικές και στρατηγικές επιλογές.

Η καθημερινή πράξη έχει δείξει ανάγλυφα πως η σύγχυση σ' αυτό το θέμα οδηγεί σε συγκρούσεις μεταξύ των ιδίων στελεχών της Λ.Ε. και μεταξύ της Λ.Ε. και άλλων φορέων (Τοπική Αυτοδιοίκηση, Κρατικές Υπηρεσίες κ.λπ.). Οι δευτερεύουσες αντιθέσεις ανάγονται σε κυρίαρχες.

Είναι γεγονός ότι ο ίδιος ο θεσμός της Λ.Ε. βρίσκεται σε μια αντίφαση: είναι ένας κρατικός θεσμός που προσφέρεται και ελέγχεται από «πάνω» και που σκοπεύει ταυτόχρονα αναπτύσσοντας την κρίση και συνείδηση των μελών της κοινωνίας να δυναμώσει την κοινωνία των πολιτών, που σημαίνει πως έμμεσα οδηγεί στην κριτική αμφισβήτηση του μηχανισμού στον οποίο η ίδια ανήκει.

Χωρίς να έχω εξαντλήσει βέβαια την κριτική ανάλυση, θα έρθω σε ένα τελευταίο θέμα που κατά την άποψή μου είναι πρωταρχικής σημασίας και αφορά τις συγκεκριμένες λαϊκοεπιμορφωτικές μαθησιακές διαδικασίες και τη

σύνδεσή τους με την κοινωνική πραγματικότητα. Σ' αυτό το θέμα θα έρθω αμέσως παρακάτω σε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο, αφού προηγουμένως κάνω τη διαπίστωση ότι δεν θεωρώ ικανοποιητική τη σύνδεση της Λ.Ε. με τις κοινωνικές συνθήκες και διαδικασίες, όπως εξάλλου διαπιστώθηκε αυτό στην κριτική ανάλυση της θεωρίας και πράξης της Λ.Ε. στην Ελλάδα.

Δ. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ

Ενώ στα προηγούμενα έγινε μια συνοπτική παρουσίαση μερικών θεωριών της Λ.Ε. και μια προσπάθεια κριτικής ανάλυσης της θεωρίας και πράξης της Λ.Ε. στην Ελλάδα, θα επιχειρήσουμε στα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου μια προσέγγιση της σχέσης που έχει ή μπορεί να έχει η Λ.Ε. με την κοινωνική συνείδηση, την κοινωνία και τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Για να ακολουθήσει πιο κάτω ο προσδιορισμός των επιπέδων παρέμβασης της Λ.Ε.

Η συζήτηση αυτή σκοπεύει να καταδείξει εκείνους τους παράγοντες και τις σχέσεις που καθορίζουν τη σύνδεση της Λ.Ε. και του κοινωνικού είναι και γίγνεσθαι και να καταλήξει τελικά σε μια συγκεκριμένη πρόταση αναδιάρθρωσης της Λ.Ε. και αναγωγής της σε έναν πρωταρχικό μοχλό των διαδικασιών ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.

1. Σχέση μεταξύ κοινωνίας και γνώσης

Τα άτομα - μέλη μιας κοινωνίας, στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν κοινές ανάγκες τους, δημιουργούν σχέσεις μεταξύ τους (οικονομικές, πολιτικές, νομικές, κοινωνικές, ιδεολογικοπολιτιστικές), ιδιοποιούμενα τη φύση διαμέσου της εργασίας και της συνειδητής, σκόπιμης κοινωνικής πράξης και συμμετοχής .[29]

Η συνειδητή αυτή προσπάθεια ιδιοποίησης της φύσης, η σκόπιμη κοινωνική πράξη και συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι εξαρτάται πέρα από τις αντικειμενικές συνθήκες, από το συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικής συνείδησης, δομικό στοιχείο της οποίας είναι η γνώση, και οδηγεί ταυτόχρονα στην παραγωγή και συσσώρευση νέας γνώσης.

Η κοινωνική οργάνωση σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή εμφανίζεται ως ένα οργανωμένο σύστημα οικονομικών, νομικών, πολιτικοθεσμικών και ιδεολογικοπολιτιστικών σχέσεων. Η δομή και λειτουργία αυτών των σχέ-

29. Marx Karl, *Zur Kritik der politischen Ökonomie,* Marx-Engels-Werke, τ. 13, σ. 8, Dietz Verlag Berlin 1978.

σεων που δημιουργούνται από τα μέλη της κοινωνίας καθορίζουν ολόκληρη την ύπαρξή τους.

Σε κοινωνίες όπου οι κοινωνικές αυτές σχέσεις χαρακτηρίζονται από μια έντονη αυταρχική ιεραρχία σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, νομικό, πολιτικό, ιδεολογικοπολιτιστικό), δηλαδή είναι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, και οδηγούν σε κοινωνικές διακρίσεις και στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, δεν μπορεί η προσπάθεια επίτευξης των στόχων της κοινωνικής δικαιοσύνης και απελευθέρωσης παρά να ξεκινήσει από αυτή τη διαπίστωση. Προϋπόθεση για την επίτευξη αυτών των στόχων είναι βέβαια η αλλαγή αυτών των σχέσεων, η αλλαγή της κοινωνίας. Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών αυτών σχέσεων, που επιτυγχάνεται μέσα από πολύπλοκες διαδικασίες, εξαρτάται, εκτός των άλλων παραγόντων, σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο κοινωνικής συνείδησης και μαζί μ' αυτό και από τον τρόπο συμμετοχής των ατόμων στην καθημερινή κοινωνική πράξη. Ο τρόπος συμμετοχής που καθορίζεται από το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης των μελών μιας κοινωνίας, προσδιορίζεται όπως και αυτό από τις ίδιες τις αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις με τις οποίες βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση. Η μορφή των σχέσεων αυτών λοιπόν και η εξέλιξή τους που καθορίζουν και τη μορφή και εξέλιξη της κοινωνίας, έχουν μια σχέση αλληλεξάρτησης με το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης των ατόμων που δημιουργούν αυτές τις σχέσεις συμμετέχοντας στην κοινωνική πράξη: στο οικονομικό, πολιτικό, νομικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η μορφή και η υφή των κοινωνικών σχέσεων επηρεάζει την κοινωνική συνείδηση, δηλαδή την αντίληψη, στάση και συμπεριφορά του ατόμου και αντίστροφα η κοινωνική συνείδηση επηρεάζει τη μορφή και υφή των κοινωνικών σχέσεων. Αυτή η αμοιβαία επιρροή γίνεται μέσω της συμμετοχής και της βίωσης και εμπειρίας του ατόμου στην καθημερινή του κοινωνική πράξη σε όλα τα επίπεδα. Τα βιώματα και οι εμπειρίες του ατόμου στα πλαίσια της συμμετοχής του στις κοινωνικές διαδικασίες αξιολογούνται, κατατάσσονται, δημιουργούν γνώση που προστίθεται στην ήδη υπάρχουσα, καθορίζουν τη στάση και συμπεριφορά του, αποτελούν τέλος τη βάση στην οποία στηρίζεται η απόκτηση καινούργιων βιωμάτων, εμπειριών, γνώσης, συμπεριφοράς, πράξης.

Έτσι, διαφαίνεται η ιδιαίτερη σημασία της γνώσης για τη συνειδητή συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική πράξη, της οποίας είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση και αποτέλεσμα ως διάσταση της κοινωνικής συνείδησης, όπως θα δούμε πιο κάτω. Η γνώση αποτελεί το μέσο ορθολογικής αξιολόγησης των βιωμάτων, εμπειριών, κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων συγκαθορίζοντας έτσι τη στάση, την κοινωνική αυτοένταξη, τη συμπεριφορά, τον τρόπο συμμετοχής του ατόμου· διαδικασίες που τελικά παράγουν γνώση.

Το γεγονός ότι δεν είναι δυνατό οι εμπειρίες και τα βιώματα του κάθε μεμονωμένου ατόμου να καλύψουν όλους τους τομείς της γνώσης, που θα χρειαζόταν το άτομο για τη συνειδητή αντιμετώπιση της πραγματικότητας, καθιστά αναγκαία τη μεταβίβαση, τη μετάδοση γνώσης που έχει συσσωρευθεί ιστορικά ως αποτέλεσμα των συνεχών κοινωνικοϊστορικών διαδικασιών.

Η ανάγκη συστηματικής μετάδοσης της γνώσης στα άτομα - μέλη μιας κοινωνίας έγινε πιο έντονη με την εμφάνιση του βασικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και ιδιαίτερα του διαχωρισμού της εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική.

Ο χωρισμός αυτός οδήγησε σε μια πόλωση μεταξύ της χειρωνακτικής και θεωρητικής γνώσης: οι χειρώνακτες εργάτες αναγκάζονται να σκέφτονται όλο και πιο λίγο και οι θεωρητικοί να απομονώνονται όλο και πιο πολύ από την πράξη. Ενώ η εξαφάνιση αυτού του φαινομένου απαιτεί την αποκατάσταση του διαχωρισμού της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας, προσπαθεί η παρέμβαση συστηματικής μετάδοσης γνώσης διαμέσου διαφόρων θεσμών (σχολεία, πανεπιστήμια, λαϊκή επιμόρφωση) να εξισορροπήσει αυτή την αντίθεση. Έτσι βλέπουμε σε κάθε κοινωνία να υπάρχει ένα σύστημα εκπαίδευσης που σκοπό έχει τη μετάδοση γνώσης αλλά και τη γενικότερη κοινωνικοποίηση των ατόμων.

Η υφή και ο τρόπος μετάδοσης της γνώσης καθώς και οι σκοποί και ο τρόπος κοινωνικοποίησης των ατόμων είναι θεμελιώδεις κοινωνικοπολιτικές επιλογές που διαμορφώνονται ανάλογα με τις συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και συνδέονται με τους συγκεκριμένους κοινωνικούς σκοπούς και αντιλήψεις για την κοινωνική πραγματικότητα.

2. Λαϊκή επιμόρφωση, κοινωνική συνείδηση και κοινωνικός μετασχηματισμός

Ο μετασχηματισμός της κοινωνίας μας και ο εκδημοκρατισμός της είναι μια συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική επιλογή που προϋποθέτει απαραίτητα την αλλαγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό σημαίνει πως η επίτευξη των σκοπών της κοινωνικής δικαιοσύνης, της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινωνικής απελευθέρωσης που θα οδηγήσουν στην εξάλειψη κοινωνικών διακρίσεων και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς την ταυτόχρονη αλλαγή σχέσεων σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι η Λ.Ε. έχοντας ως σκοπό την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου και τη δραστηριοποίησή του για συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι δεν μπορεί να αποδώσει αν δεν υπάρξουν παράλληλες αλλαγές σε όλα τα άλλα επίπεδα και εάν η Λ.Ε. δεν συνδέεται οργανικά μ' αυτές τις αλλαγές τις οποίες (υπο)στηρίζει και από τις οποίες (υπο)στηρίζε-

ται. Και αυτό διαμέσου της αναγωγής αυτών των αλλαγών σε περιεχόμενο, αλλά και σε σκοπό της Λ.Ε. Αυτό βέβαια εξηγείται από το γεγονός ότι η κοινωνική συνείδηση του ατόμου δεν διαμορφώνεται πέρα και έξω από την κοινωνική πραγματικότητα αλλά μέσα σ' αυτή, διαμέσου της αντιμετώπισής της και αποτελεί αυτανάκλησή της.

Από την άλλη μεριά, και αφού η Λ.Ε. παρεμβαίνει άμεσα στο ιδεολογικο-πολιτιστικό επίπεδο και συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης και συνειδητοποίησης του ατόμου, καθώς και στη βελτίωση της εργατικής του δύναμης, ως παραγωγικής δύναμης, παρεμβαίνει έμμεσα και στα άλλα επίπεδα.

Πριν να προχωρήσουμε στα επίπεδα και στους τρόπους παρέμβασης της Λ.Ε. κρίνεται αναγκαίο σ' αυτή τη θέση να δούμε πιο αναλυτικά τι είναι κοινωνική συνείδηση και πώς διαμορφώνεται.[30]

Η κοινωνική συνείδηση του ανθρώπου, ως σύνολο των ιδεατών και ψυχικών λειτουργιών του σε σχέση με τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, αποσκοπεί στην απόκτηση γνώσης και στη δράση και αποτελεί μια πολύπλοκη δυναμική σχέση των στάσεων, της σκέψης και της δράσης σε σχέση με τις αντικειμενικές συνθήκες ζωής.

Η κοινωνική συνείδηση καθορίζεται μεν από το κοινωνικό Είναι, δηλαδή από το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων που αποτελούν την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας και από το εποικοδόμημα (το πολιτικό, νομικό, ιδεολογικοπολιτιστικό σύστημα),[31] που στηρίζεται στην οικονομική βάση και βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση μ' αυτήν, έχει όμως η ίδια (η κοινωνική συνείδηση) μια σχετική αυτονομία.

Στη διαδικασία μορφοποίησης της κοινωνικής συνείδησης μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι παίζουν βέβαια σημαντικό ρόλο η εμπειρία και η άμεση βίωση των κοινωνικών συνθηκών αλλά και η έμμεση που προέρχεται από την ιστορική εμπειρία και μνήμη μιας κοινωνικής τάξης. Έτσι παίζει επίσης σπουδαίο ρόλο στο σχηματισμό της κοινωνικής συνείδησης η αποκρυσταλλωμένη μέσα από τους αιώνες και την ιστορική κοινωνική βίωση και εμπειρία ιστορική μνήμη της τάξης στην οποία ανήκει κανείς. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούμε να πούμε πως η ουσία περασμένης συνειδησιακής λειτουργίας δεν ανήκει στο παρελθόν, αλλά αντίθετα: η ουσία της ιστορικής διάστασης της συνειδησιακής λειτουργίας βρίσκεται στο μέτωπο του σχηματισμού και

---

30. Σχετικά με το θέμα «κοινωνική συνείδηση» Βλ. Papaioannou Sk., *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein von Gastarbeitern in der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt a/M*, Ibern, Νέα Υόρκη 1983, σ. 190, επίσης: Παπαϊωάννου Σκ., *Νέοι και εργασία*, Αθήνα 1986, σ. 79 κε., ό.π.

31. Marx K., *Deutsche Ideologie*, M.E.W., Bd. 3, Ost Berlin 1983, σ. 27.

της εξέλιξης της συνείδησης.[32] Η κοινωνική συνείδηση μεσολαβεί σαν κάτι το σχετικά σταθερό μεταξύ των αντικειμενικών συνθηκών και των ψυχοδυναμικών παραγόντων και αναπτύσσει μια σχετική αυτονομία στη βάση της οποίας επανεπιδρά επί των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, τις διαφοροποιεί και διαφοροποιείται έτσι η ίδια. Η μέσα από ιστορικοκοινωνικές διαδικασίες μεταβαλλόμενη κοινωνία προκαλεί επομένως και μια μεταβολή της κοινωνικής συνείδησης.

Η μεταβολή της κοινωνικής συνείδησης δεν γίνεται μηχανιστικά και μόνο σε συνάρτηση με τη μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων, αλλά διαμέσου της συμμετοχής και εμπειρίας στην καθημερινή πράξη αλλά και διαμέσου της έμμεσης βίωσης της περασμένης και πρόσφατης ιστορικής πράξης, που γίνεται διαμέσου πληροφόρησης, παιδείας, επιμόρφωσης. Και είναι ακριβώς η έλλειψη των τελευταίων που συχνά προκαλεί εκτός της ιστορικής «αμνησίας» και μια ασύγχρονη αλλαγή των αντικειμενικών συνθηκών και της κοινωνικής συνείδησης, δηλαδή των στάσεων, του τρόπου σκέψης και δράσης των μελών μιας κοινωνίας. Ενώ είναι η κοινωνική συνείδηση που προκαλεί την οικονομικοκοινωνική, τη δομική αλλαγή, δεν οδηγεί η τελευταία αυτόματα και σε αλλαγή της κοινωνικής συνείδησης. Η αλλαγή της κοινωνικής συνείδησης καθυστερεί έναντι των αντικειμενικών συνθηκών. Η καθυστέρηση αλλαγής της κοινωνικής συνείδησης είναι δυνατόν κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες να προκαλέσει πισωγυρίσματα στη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού, δεδομένης της διαλεκτικής σχέσης που έχει αυτός με την κοινωνική συνείδηση. Αν δεχτούμε πως ο σχηματισμός κοινής κοινωνικής συνείδησης είναι αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας «κοινωνικής μαθησιακής διαδικασίας», η οποία χαρακτηρίζεται από φάσεις κοινωνικής δράσης, επεξεργασίας εμπειριών, απόρροιας συμπερασμάτων για μελλοντική δράση, τότε είναι δυνατόν η διαδικασία σχηματισμού κοινής κοινωνικής συνείδησης, που να είναι σε σύγχρονη σχέση με τις αντικειμενικές συνθήκες, να επιταχυνθεί στο μέτρο που οι μετέχοντες στην κοινωνική πράξη είναι σε θέση γρήγορα και συστηματικά να επεξεργάζονται τα κοινωνικά γεγονότα και να βγάζουν συμπεράσματα για κοινωνική δράση και συμπεριφορά που σκοπεύει στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Αυτό βέβαια προϋποθέτει την ύπαρξη «κοινωνιολογικής φαντασίας» (Oskar Negt),[33] «φιλοσοφίας της πράξης» (Gramsci)[34]. Μ' αυτό εννοούμε την ικανότητα του ανθρώπου να μπορεί να

---

32. Βλ. Bloch Ernst, *Das Prinzip Hoffnung*, τ. 1, σ. 17, Frankfurt a/M 1959.

33. Negt O, *Soziologische Phantasie und Exemplarisches Lernen*, Frankfurt a/M. (6. Auflage) 1975.

34. Gramsci A., *Philosophie der Praxis*, Frankfurt a/M, 1967.

αναλύει και να εξηγεί τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα που καθορίζουν και επηρεάζουν την οικονομικοκοινωνική του θέση, δηλαδή τη θέση του μέσα στην παραγωγική διαδικασία, την κοινωνική του κατάσταση απαλλαγμένος από ανορθολογικές, μαγικές, προληπτικές και μεταφυσικές δοξασίες.

Κοινωνιολογική φαντασία έχει αυτός που μπορεί να αναλύσει και να εξηγήσει τα κοινωνικά φαινόμενα με το να μπορεί να κατατάξει τις σκόρπιες πληροφορίες, γνώσεις, στάσεις, εμπειρίες του σε ένα σύνολο που του επιτρέπει να έχει μια ολοκληρωμένη εικόνα συνάρτησης των κοινωνικών φαινομένων και μια κοινωνική συμπεριφορά που δεν βρίσκεται σε αντίφαση με την κοινωνική ταξική του προέλευση.

Στο μέτρο που αντικαθιστά η κοινωνιολογική φαντασία την επιφανειακή πολιτικολογία, αυξάνει και η πολιτική ωριμότητα ενός μέλους μιας κοινωνίας, ενός κινήματος, ενός πολιτικού ή κοινωνικού φορέα, μιας κοινωνίας.

Μακροχρόνιες (επι)μορφωτικές διαδικασίες που έχουν ως περιεχόμενο την ανάλυση και επεξεργασία των συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών, διακρίσεων και συγκρούσεων, που αποτελούν καθημερινά βιώματα των μελών μιας κοινωνίας, είναι δυνατό να μετατρέψουν άμεσες εμπειρίες και βιώματα απεργιών, μισθολογικών συγκρούσεων, ανεργίας, αυταρχικών μορφών οργάνωσης της παραγωγής και της πολιτικής κ.λπ. σε μια σταθερή, δημοκρατική, κριτική, κοινωνική συνείδηση, ανεξάρτητη από συγκεκριμένες συνθήκες και αλλαγή καταστάσεων. Οι συγκρουσιακές εμπειρίες των μελών μιας κοινωνίας αποτελούν βασικά στοιχεία κοινωνικών αντιθέσεων και εμπεριέχουν στην ουσία εκείνα τα δομικά στοιχεία της κοινωνικής ολότητας που χαρακτηρίζουν τη δομή της κοινωνίας ως ταξικής. Η αναγνώριση της κοινωνίας ως ταξικής διευκολύνεται έτσι διαμέσου μαθησιακών διαδικασιών που έχουν ως περιεχόμενο αυτές τις συγκρουσιακές εμπειρίες. Επειδή όμως αυτές οι συγκρουσιακές εμπειρίες εμπεριέχουν ταυτόχρονα και τους κύριους μηχανισμούς αλλοτρίωσης και εμποδίζουν έτσι τη δυνατότητα ανάλυσης και αναγνώρισης της συνολικής κοινωνίας, αλλά και τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας κοινής συλλογικής στρατηγικής δράσης, θα πρέπει να επιδιώκεται ταυτόχρονα τόσο η ανάπτυξη χειραφετητικών - απελευθερωτικών δυνατοτήτων γνώσης και δράσης, όσο και μιας κοινωνικοπολιτιστικής στρατηγικής κοινωνικού μετασχηματισμού. Συμπερασματικά, είναι η κοινωνική συνείδηση που χαρακτηρίζεται από κοινωνιολογική φαντασία προϋπόθεση και αποτέλεσμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Η κοινωνιολογική φαντασία, είναι θεμελιακό δομικό στοιχείο μιας κριτικής κοινωνικής συνείδησης, που παρουσιάζει διαχρονική και διατοπική σταθερότητα και αποκλείει κοινωνική συμπεριφορά και πράξη που οδηγεί σε πισωγυρίσματα.

3. Επίπεδα παρέμβασης της Λαϊκής Επιμόρφωσης

Με δεδομένο ότι ο άνθρωπος στα πλαίσια της καθημερινής του κοινωνικής πράξης αντιμετωπίζει τις κοινωνικές σχέσεις και συνθήκες σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το άτομο έχει ανάγκη γνώσεων που αγγίζουν όλα τα επίπεδα και όλες τις πτυχές της κοινωνίας και της ζωής. Έτσι εντοπίζεται η ανάγκη (επι)μόρφωσης σε τρία κύρια επίπεδα:

— επίπεδο παραγωγής,
— πολιτικό - θεσμικό επίπεδο,
— ιδεολογικό - πολιτιστικό επίπεδο.

Η ανάγκη επέκτασης της οργανωμένης, συστηματικής παροχής γνώσης και στους ενήλικους που βρίσκονται εκτός του καθιερωμένου εκπαιδευτικού συστήματος βασίζεται στην απλή διαπίστωση ότι η κοινωνικοποίηση και εκπαίδευση (γενική και επαγγελματική) του ατόμου, δηλαδή η απόκτηση γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων, στάσεων, συναισθημάτων και αξιών εκ μέρους του, για να μπορέσει να αντιληφθεί το κοινωνικό είναι και γίγνεσθαι και να συμβάλει παρεμβαίνοντας σκόπιμα και συνειδητά στη διαμόρφωσή του, δεν σταματάει με το τελείωμα του καθιερωμένου σχολείου, αλλά είναι μια διαρκής, «διά βίου», δυναμική διαλεκτική διαδικασία. Και αυτό αφού η κοινωνία, η γνώση αλλά και το ίδιο το άτομο διαφοροποιούνται διαρκώς στο χρόνο και στο χώρο, διαφοροποιώντας το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Πρέπει να τονιστεί ότι η ανάγκη αυτή υπάρχει για όλα τα άτομα, είναι όμως ιδιαίτερα έντονη στα άτομα τα οποία λόγω της κυριαρχούμενης κοινωνικής τους θέσης δεν είχαν αρκετές ευκαιρίες να αποκτήσουν τις προϋποθέσεις που θα τους επέτρεπαν να είναι σε θέση μόνα τους να αναπροσαρμόζουν και να αυξάνουν τη γνώση τους με δική τους πρωτοβουλία.

Η ανάγκη αυτή θεμελιώνεται και από το γεγονός ότι είναι αδύνατο να δοθούν στα άτομα εκ των προτέρων, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα και μάλιστα σε μια ηλικία σχετικής ανωριμότητας, γνώσεις αρκετές για να καλύψουν τις ανάγκες που θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει το άτομο σε όλη του τη ζωή. Αυτό αφορά βέβαια όλα τα επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό - πολιτιστικό. Η ανάγκη επιμορφωτικής στήριξης γίνεται ακόμη πιο έντονη σε συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές στιγμές που γίνεται προσπάθεια μετάβασης, κοινωνικής ανάπτυξης και κοινωνικού μετασχηματισμού. Αυτό βγαίνει βέβαια από τη διαπίστωση ότι: όπως δεν είναι δυνατό να υπάρξει κοινωνικός μετασχηματισμός χωρίς τη συμμετοχή των μελών μιας κοινωνίας, έτσι δεν θα υπάρξει και συνειδητή ενεργή συμμετοχή χωρίς χειραφετητική γνώση, ευαισθητοποίηση, συνειδητοποίηση.

Ο πρωταρχικός ρόλος που παίζει η εργασία για το άτομο, για την κοι-

νωνία και την εξέλιξή της[35] δικαιολογεί και την πρωταρχική ανάγκη επαγγελματικής επιμόρφωσης που όμως θα πρέπει να έχει μια άμεση σύνθεση με το κοινωνικό είναι και γίγνεσθαι, αφού η εργασία αποτελεί τον πυρήνα, την υλική βάση της κοινωνικής πράξης, το μέσο για την ιδιοποίηση της φύσης και επομένως ικανοποίησης των αναγκών του ανθρώπου. Δεν μπορεί επομένως η Λ.Ε. να μεταφέρει ξερές, τεχνικές και αποκομμένες από το κοινωνικό γίγνεσθαι, αποσπασματικές επαγγελματικές γνώσεις. Αυτές είναι απαραίτητο να συνδέονται με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και φυσικά πάντα σε σχέση με τον άνθρωπο. Είναι δε απόλυτα αναγκαία η αποκατάσταση του κοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής γνώσης. Αναπόσπαστο μέρος λοιπόν της επαγγελματικής επιμόρφωσης στα πλαίσια της Λ.Ε. είναι η προσπάθεια να δοθούν στον επιμορφωνόμενο οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις και σχέσεις της εργασίας του. Κάτι που αποτελεί προϋπόθεση για τη συμμετοχή στη διαμόρφωση των συνθηκών δουλειάς του, για την κατανόηση της ιδιαίτερης σημασίας που έχει η εργασία στη ζωή του ανθρώπου, αλλά και για να είναι σε θέση να εκφράσει διεκδικήσεις που αποσκοπούν στον δημοκρατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά και για να διαπραγματευτεί την πώληση της εργατικής του δύναμης στην αγορά εργασίας, χωρίς να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης.

Έτσι, όπως η Λ.Ε. σκοπεύει με την επαγγελματική κατάρτιση να αναβαθμίσει το επίπεδο της εργατικής δύναμης του επιμορφωνομένου, θα πρέπει επίσης να αναβαθμίσει και τη διαπραγματευτική του ικανότητα διαμέσου κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικοπολιτιστικής επιμόρφωσης. Οι δύο αυτές διαστάσεις, η καθαρά τεχνική και η πολιτικοκοινωνική, δεν βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους αλλά μπορούν και πρέπει να συνυπάρχουν σε μια σχέση αλληλεπίδρασης. Η εξειδικευμένη επαγγελματική γνώση και εργασία, οι αρμοδιότητες, η δημιουργικότητα, η παραγωγικότητα, νέες ιδέες σχετικά με την παραγωγική διαδικασία, ανάπτυξη και χρήση νέων τεχνολογιών, η ορθολογική οργάνωση της εργασίας, η συνέπεια και η απόδοση είναι ζωτικές ανάγκες για κάθε κοινωνία αλλά ιδιαίτερα για μια κοινωνία στο στάδιο μετάβασης. Αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση μιας αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας. Εξίσου όμως απαραίτητη είναι η ευρύτερη γνώση για τη λειτουργία των οικονομικών - παραγωγικών διαδικασιών, των νόμων που τις διέπουν και των παραγόντων που τις καθορίζουν. Και οι δύο αυτές διαστάσεις είναι απαραίτητες για την αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση κοινωνικοποιημένων παραγωγικών μονάδων. Η απουσία του ενός ή του άλλου θα οδηγήσει αργά ή γρήγορα στην αποτυχία.

---

35. Βλ. αναλυτικά: Παπαϊωάννου Σκεύος, *Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες* (εκδόσεις «Γρηγόρη»), Αθήνα 1986· βλ. επίσης Κόσικ Κ., *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, Αθήνα 1975.

Γι' αυτό ακριβώς είναι απαραίτητο οι προσπάθειες αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων (διαμέσου της κοινωνικοποίησης, των συνεταιρισμών και άλλων συλλογικών μορφών οικονομικής δραστηριότητας) αλλά και αποκέντρωσης εξουσίας και πόρων σε συνδυασμό με την τοπική περιφερειακή κοινωνική ανάπτυξη να συνοδεύονται και να (υπο)στηρίζονται με λαϊκοεπιμορφωτικές μαθησιακές διαδικασίες.

Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι αυτές οι μαθησιακές διαδικασίες και προκλήσεις θα πρέπει να είναι τόσο στενά και οργανικά ενσωματωμένες στην καθημερινή κοινωνική πράξη και πραγματικότητα και να αναφέρονται άμεσα στις συγκεκριμένες κοινωνικές - αναπτυξιακές διαδικασίες στις οποίες συμμετέχουν οι πολίτες - επιμορφωνόμενοι, ώστε να αποτελούν εργαλείο οργάνωσης και διαμόρφωσης της πράξης, (ανα)διαμορφούμενες οι ίδιες ακριβώς διαμέσου της συμμετοχής στην πράξη.

4. Σύνδεση των λαϊκοεπιμορφωτικών διαδικασιών με την κοινωνική πράξη και το γίγνεσθαι

Παρακάτω θα γίνει προσπάθεια ανάλυσης του τι εννοώ όταν λέω «οργανική ενσωμάτωση των λαϊκοεπιμορφωτικών (μαθησιακών) διαδικασιών στην καθημερινή πράξη και πραγματικότητα», διαμορφώνοντας ταυτόχρονα μια συγκεκριμένη πρόταση για τη Λ.Ε. Είναι γεγονός ότι έχει διαγνωστεί η σημασία της αποκέντρωσης και της τοπικής ανάπτυξης σε σχέση με την πορεία προς τον εκδημοκρατισμό των κοινωνικών σχέσεων στη χώρα μας. Οι προσπάθειες που καταβάλλονται στις μέρες μας προς την κατεύθυνση αυτή είναι μεν αξιόλογες, όμως δεν επαρκούν επειδή παρουσιάζουν ελλείψεις που οφείλονται μεταξύ άλλων στα εξής:

— Η αποκέντρωση δεν έχει απεμπλακεί από χρονοβόρες, άσκοπες γραφειοκρατικές διαδικασίες και καθυστερεί η «αποαποκέντρωση».

— Η υλικοτεχνική υποδομή, η οργανωτική και λειτουργική δομή καθώς και το προσωπικό (ποσοτικά και ποιοτικά) των δήμων και κοινοτήτων δεν έχουν φτάσει ακόμη σε τέτοια επίπεδα που να επαρκούν για την υλοποίηση των σκοπών της αποκέντρωσης και της τοπικής ανάπτυξης.

— Οι θεσμοί των νομαρχιακών, επαρχιακών (σε μερικούς νομούς) και συνοικιακών συμβουλίων και λαϊκών συνελεύσεων μαζί με τον παραδοσιακό θεσμό του προέδρου κοινότητας ή δημάρχου και κοινοτικού ή δημοτικού συμβουλίου ολοκληρώνουν ένα σύστημα εκπροσώπησης σημαντικό προς την κατεύθυνση της αποκεντρωμένης εξουσίας και την επίτευξη της λαϊκής κυριαρχίας και συμμετοχής, ωστόσο εξακολουθεί να υπάρχει ένα κενό που έχει σχέση με το γεγονός ότι δεν υλοποιήθηκε ακόμη ο θεσμός της δευτεροβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης.

— Ένα άλλο βασικό πρόβλημα που εμποδίζει τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην άσκηση των καθηκόντων τους είναι βέβαια η σχετικά κακή οικονομική τους κατάσταση.

— Από την άλλη πλευρά, και ενώ είναι δυνατή κατά κάποιον τρόπο η εξεύρεση πόρων από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, εκείνο που φαίνεται να μην μπορεί να ξεπεράσει μόνη της είναι η εξεύρεση κατάλληλων στελεχών που να είναι σε θέση να υλοποιήσουν τις πολλές και δύσκολες αρμοδιότητες.

— Εξειδικεύοντας αυτή την έλλειψη, πιστεύουμε ότι λείπει εκείνο το ειδικευμένο προσωπικό που χρειάζεται για την επεξεργασία ενός επιστημονικά θεμελιωμένου προγραμματισμού και για την υλοποίησή του.

— Την επιστημονική ανεπάρκεια πολλών από τα μέλη των παραπάνω θεσμών και κατά συνέπεια και των ίδιων των οργάνων - θεσμών μπορεί κανείς να διαπιστώσει εύκολα αλλά και να υποθέσει αφού η επιλογή (εκλογή) τους δεν βασίζεται και δεν μπορεί να βασίζεται στην ανάγκη διεπιστημονικής σύνθεσής τους σε συνδυασμό με την ύπαρξη πολιτικοκοινωνικής συνείδησης, αφού πρόκειται για θεσμούς πολιτικής εκπροσώπησης και η εκλογή τους στηρίζεται στον στιγμιαίο συσχετισμό δυνάμεων και την πολιτική ένταξή τους.

— Οι αποφάσεις αυτών των οργάνων δεν είναι δυνατόν να στηρίζονται σε σφαιρική ανάλυση, έρευνα, ιεράρχηση και προσπάθεια πολυδιάστατης υλοποίησης με προοπτική (η ύπαρξη όποιων εξαιρέσεων οφείλεται σε τυχαία γεγονότα και πάντως επιβεβαιώνει τον κανόνα).

— Ούτε βέβαια υποκαθιστούν οι Λαϊκές Συνελεύσεις, όπως τουλάχιστον φαίνεται μέχρι σήμερα, την αναγκαιότητα της επιστημονικής θεμελίωσης, αφού η αντίθετη άποψη και πρακτική εκφράζει ένα λαϊκισμό, ο οποίος ανάγει το σύνολο των υποκειμενικά εκφρασμένων αντιλήψεων και αναγκών σε «ολοκληρωμένο κοινωνικό προγραμματισμό». Έτσι, και δεδομένου ότι αυτές οι εκφρασμένες ανάγκες και αντιλήψεις (λόγω βέβαια και του επιπέδου κοινωνικής συλλογικής συνείδησης) δεν είναι δυνατόν να γίνουν αντικείμενο επιστημονικά και κοινωνικοπολιτικά θεμελιωμένης επεξεργασίας εκ μέρους των «εκπροσώπων», υποκαθιστά η (μικρο)πολιτική τόσο την επιστήμη, όσο βέβαια και τη μακροκοινωνική πολιτική. Εξάλλου, ο όρος «κοινωνική αλλαγή» δεν σημαίνει μόνο την αλλαγή των αντικειμενικών κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, αλλά και την αλλαγή της συνείδησης των μελών της κοινωνίας, πράγμα που δηλώνει πως μερικές μορφές της υπάρχουσας συνείδησης δεν μπορούν να αποτελούν μέτρο διαμόρφωσης της κοινωνικής πράξης.

— Τέλος, υπάρχει συχνά ένα κενό μεταξύ των νέων μέτρων και θεσμών και της συνείδησης των πολιτών που καλούνται να δράσουν στη βάση αλλαγμένων θεσμικών συνθηκών και μέτρων και που έτσι λόγω βιωμάτων, εμπειριών, γνώσεων και αντιλήψεων, με άλλα λόγια της συνολικής τους συνεί-

δησης, δεν «αποτολμούν» την προσπάθεια αναπροσαρμογής της πράξης τους, την υλοποίηση των θεσμικών αλλαγών.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στο στάδιο της υλοποίησης της γενικότερης οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής τοπικής ανάπτυξης, στα πλαίσια συγκεκριμένων προγραμμάτων υλοποίησης, υπάρχει ανάγκη διαρκούς συμμετοχής του επιστήμονα - ειδικού συμβούλου - συνεργάτη και καταλύτη μαθησιακών διαδικασιών στηριζομένων στις μαθησιακές προκλήσεις της συγκεκριμένης πράξης.

Η υπογράμμιση εκ μέρους μου της αναγκαιότητας επιστημονικής στήριξης της πολιτικοκοινωνικής παρέμβασης δεν σημαίνει υποκατάσταση της πολιτικής από την επιστήμη, αλλά αντίθετα αναβάθμιση της ίδιας της πολιτικής, της αποτελεσματικότητάς της, της κοινωνικοπολιτικής συνείδησης λαού και εκπροσώπων, εμπλουτισμένης με επιστημονική γνώση και επιχειρήματα· σημαίνει τέλος απόκτηση «κοινωνιολογικής, αναλυτικής και ερευνητικής φαντασίας» και μετατροπή έτσι της στηριζόμενης σε αφορισμούς, συνθήματα, συναισθήματα και υποκειμενισμούς «πολιτικολογίας» σε επιστημονικά και κοινωνικοπολιτικά θεμελιωμένη κοινωνικοπολιτική πράξη και συμπεριφορά.

Πέρα απ' αυτά, όταν (κατα)κρίνω την καθολική ηγεμονία της πολιτικής στη μονοδιάστατή της μορφή χωρίς την ευρύτερη κοινωνικοπολιτιστική και επιστημονική διάσταση δεν σημαίνει πως υποστηρίζω την παντοδυναμία και την ουδετερότητα της επιστήμης, αλλά προσπαθώ να καταδείξω την αναγκαιότητα της ύπαρξης μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ πολιτικής (κοινωνικής) και επιστήμης.

Με βάση αυτές τις σκέψεις και πολλούς άλλους συναφείς συλλογισμούς οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι η δημιουργία ενός «διεπιστημονικού συμβουλίου κοινωνικού προγραμματισμού, επιμόρφωσης και ανάπτυξης» στο μικρότερο δυνατό επίπεδο (π.χ. επαρχία, πόλη, κωμόπολη, μερικές κοινότητες ή δήμοι μαζί, ως αναπτυξιακός σύνδεσμος κ.λπ.) είναι απαραίτητη για να καλύψει το παραπάνω κενό.

Οι αμέσως παραπάνω διαπιστώσεις σχετικά με τα προβλήματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και τοπικής ανάπτυξης, με την έννοια της ολοκληρωμένης κοινωνικής, οικονομικής, οικολογικής, πολιτιστικής και πολιτικής ανάπτυξης που αποβλέπει στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής, σε συνδυασμό με την προηγηθείσα ανάλυση του θεσμού της Λ.Ε. αποτελούν τη βάση και το σημείο εκκίνησης της ανάπτυξης των παρακάτω σκέψεων και προϋποθέτουν βέβαια και τις άλλες βελτιώσεις και μέτρα που αναφέραμε πιο πάνω σχετικά με την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Η πρόταση στην οποία καταλήγουμε προβλέπει τη δημιουργία ενός «Συμβουλίου Κοινωνικού Προγραμματισμού, Επιμόρφωσης και Ανάπτυξης» με διεπιστημονική σύνθεση. Οι επιστήμονες που συνθέτουν αυτό το συμβούλιο θα πρέπει να διαθέτουν ικανότητες για συστηματική έρευνα, πολύπλευρες γνώσεις σε θέματα συνολικής ανάπτυξης, σχεδιασμού εκπαίδευσης και να διαθέτουν γνώσεις και ικανότητες συντονισμού, κινητοποίησης και επαφής με τους φορείς και τους πολίτες. Στην περίπτωση που είναι δύσκολη η εξεύρεση τέτοιων στελεχών, νομίζουμε ότι είναι δυνατόν μέσα από κατάλληλη μετεκπαίδευσή τους να λυθεί το πρόβλημα.[36] Οι αρμοδιότητες αυτού του Συμβουλίου, που θα υποστηρίζεται από μια «γραμματεία» με κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή και ανά ένα συνεργάτη σε κάθε μεγάλη κοινότητα (ή μερικές μικρότερες) ή δήμο (και πάντα ανάλογα με την περιοχή και το μέγεθος), θα πρέπει να είναι: *έρευνα, επιμόρφωση, υλοποίηση.* Πριν αναφερθώ αναλυτικά στις αρμοδιότητες, πρέπει να διευκρινίσω ότι στις αρμοδιότητές του αυτές το Συμβούλιο συνεπικουρείται κατά περίπτωση από άλλους φορείς, υπηρεσίες, άτομα ή πρωτοβουλίες πολιτών.

— *Έρευνα:* στην αρχική φάση είναι απαραίτητη μια συνολική βασική έρευνα της περιοχής που αφορά στην ιστορία (πολιτική, πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική), την οικονομία, το οικοσύστημα, γεωγραφικά και δημογραφικά (κίνηση και σύνθεση πληθυσμού κ.λπ.) στοιχεία, στον πολιτιστικό και κοινωνικό τομέα, καθώς και σε έργα υποδομής κ.λπ. Ήδη, στη φάση της έρευνας μπαίνουν σε κίνηση λαϊκοεπιμορφωτικές διαδικασίες με την έννοια της αμφίδρομης ενημέρωσης, πληροφόρησης, αλλά και ανταλλαγής απόψεων σε ζητήματα συνολικής ανάπτυξης του τόπου. Αυτές οι διαδικασίες, καθώς και οι ανάλογες με τους φορείς της περιοχής και κυρίως με την τοπική αυτοδιοίκηση, αποτελούν ένα μέρος της έρευνας. Η σύνθεση των διαφόρων απόψεων και δεδομένων θα γίνει από το Συμβούλιο στη βάση εθνικών προγραμμάτων ανάπτυξης, γενικών κοινωνικών στρατηγικών στόχων και στη βάση επιστημονικών μεθόδων και γνώσεων παίρνοντας πάντα υπόψη το συγκεκριμένο χώρο στον οποίο αφορά η κατάρτιση συνολικού κοινωνικού αναπτυξιακού προγράμματος.

— *Επιμόρφωση:* Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας θα χρησιμοποιηθούν τόσο από την τοπική αυτοδιοίκηση και τους φορείς ως «υλικό» διαμόρφωσης της πολιτικής τους, όσο και ως υλικό για λαϊκοεπιμορφωτικές κοινωνικές μαθησιακές διαδικασίες για τους κατοίκους. Αυτές οι μαθησιακές διαδι-

36. Εδώ πιστεύουμε ότι ήδη υπάρχουν ανάλογες αξιόλογες προσπάθειες όπως π.χ. από την Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Παντείου ΑΣΠΕ, καθώς επίσης και ένα άλλο πρόγραμμα σε συνεργασία της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης και της Παντείου ΑΣΠΕ. Έτσι θεωρώ ότι η αντιμετώπιση του προβλήματος δεν είναι εξωπραγματική.

κασίες θα γίνονται βέβαια και κατά τη διάρκεια της έρευνας. Αυτό, όπως ήδη αναφέραμε, έχει διπλή σημασία αφού από τη μια γίνεται συλλογή σπουδαίων για την έρευνα πληροφοριών και έτσι καταγράφονται οι εκφραζόμενες ανάγκες και αφού από την άλλη αυτή η διαδικασία έχει μια λαϊκοεπιμορφωτική διάσταση, που βοηθά τους κατοίκους να συνειδητοποιήσουν τα προβλήματά τους, πέρα από το ατομικό στο γενικό, συλλογικό επίπεδο, να εκφράσουν ανάγκες που βρίσκονται στην αφάνεια αδρανοποιημένες, να μετατραπούν σε ιστορικά υποκείμενα που δρουν και (μετα)σχηματίζουν την πραγματικότητα σκόπιμα και συνειδητά.

Η δραστηριοποίηση τέτοιων αναγκών είναι ανάγκη και υποχρέωση στα πλαίσια μετάβασης προς μια κοινωνία των πολιτών. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι δεν αποτελεί συνήθως μέρος του προβληματισμού σχετικά με τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Η αποδοχή των εκφραζόμενων ατομικών αναγκών και μόνο ως μέτρου ενός προγραμματισμού που αφορά στο κοινωνικό σύνολο και σκοπεύει στο μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής συνείδησης των μελών μιας κοινωνίας βρίσκεται, όπως επισήμανα πιο πάνω, σε αντίθεση με αυτούς τους επιδιωκόμενους σκοπούς, αφού η πρόθεση κοινωνικής αλλαγής εμπεριέχει την ανάγκη αλλαγής στοιχείων της συνείδησης, δηλαδή αντιλήψεων, αναγκών, επιθυμιών κ.λπ.

Στη δεύτερη αυτή φάση, που τα συμπεράσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν στους φορείς και κατοίκους, θα γίνουν ταυτόχρονα μερικές γενικές προτάσεις που θα αποσκοπούν στην τοπική ανάπτυξη με την έννοια μιας ολόπλευρης, πολυδιάστατης διαδικασίας εξέλιξης και κοινωνικού μετασχηματισμού, αποκεντρωμένης (οργανωμένης σε περιφερειακή βάση) που αξιοποιεί τους τοπικούς φυσικούς πόρους, το ανθρώπινο δυναμικό και την παράδοση και είναι απλή, μικρής κλίμακας, ορθολογικά - παραγωγικά οργανωμένης, ενεργειακά ήπιας και οικολογικά συμβιβαστής. Μια ανάπτυξη που στηρίζεται σε σχέσεις κοινωνικής συμμετοχής, ελέγχου κοινωνικού και αυτοδιαχείρισης, που δεν αλλοτριώνει την εργασία, που δίνει δυνατότητες δημιουργικής έκφρασης, που επιδιώκει την εξαφάνιση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και αποσκοπεί στη δημιουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας και τρόπου ζωής.

Μέσα από «μαθησιακές διαδικασίες» θα καταλήξει η δεύτερη φάση στη δημιουργία ενός μέσο- και μακροπρόθεσμου προγράμματος ανάπτυξης, με συγκεκριμένα στάδια - προγράμματα υλοποίησης, που θα παίρνει υπόψη του όλα τα παραπάνω. Στο τρίτο στάδιο, το στάδιο της υλοποίησης, συμμετέχει το Διεπιστημονικό Συμβούλιο Ανάπτυξης και συνοδεύει όλο το πρόγραμμα βήμα προς βήμα, συμβουλεύοντας και επιμορφώνοντας. Οι διάφορες ομάδες που ενδιαφέρονται είτε ως συνεταιρισμός, είτε ως εταιρεία λαϊκής βάσης, είτε ως κοινοτική ή δημοτική επιχείρηση, είτε ως πρωτοβουλία πολιτών κ.λπ. να

αναλάβουν μια συγκεκριμένη δραστηριότητα, θα έχουν πάντα ως συνεργάτη και σύμβουλο το «συμβούλιο ανάπτυξης» που συμμετέχει σε όλα τα στάδια υλοποίησης του προγράμματος αποσκοπώντας συνειδητά στην πρόκληση μαθησιακών διαδικασιών και λειτουργιών σχετικών με την επιχειρούμενη πράξη.

Σταδιακά βέβαια, και αφού το πρόγραμμα τελειώσει και αρχίσει να λειτουργεί το πραγματοποιημένο έργο, αρχίζει ταυτόχρονα μια διαδικασία χειραφέτησης χωρίς όμως η σχέση μεταξύ του συμβουλίου και της ομάδας να αποκοπεί ποτέ.

Το συμβούλιο ανάπτυξης θα έχει την ευθύνη της συνεχούς λαϊκοεπιμορφωτικής στήριξης, επιστημονικοτεχνικών συμβουλών, αλλά και τη διαρκή συλλογή στοιχείων και αξιολόγηση των εμπειριών που θα συμβάλει έτσι στη συμπλήρωση ή στη διόρθωση τόσο του συνολικού προγράμματος ανάπτυξης όσο και των μεμονωμένων δραστηριοτήτων. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι όλα αυτά θα βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο και την πολιτική ευθύνη των κατά τόπους εκλεγμένων οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Η πρόταση αυτή δεν αφορά βέβαια μόνο στις οικονομικές δραστηριότητες, αλλά στην ανάπτυξη στο σύνολό της, έτσι όπως ορίστηκε πιο πάνω.

Η λειτουργία ενός τέτοιου οργάνου με συνεχή παρέμβαση στο τοπικό επίπεδο και με αρμοδιότητες ερευνητικές, συμβουλευτικές και λαϊκοεπιμορφωτικές θα καλύψει ένα τεράστιο κενό και θα υλοποιήσει τους σκοπούς και τις επιδιώξεις της αποκεντρωτικής αναπτυξιακής πολιτικής. Χρειάζεται βέβαια να γίνουν μια σειρά από ενέργειες, ρυθμίσεις, αλλαγές σε άλλους τομείς, που όμως είναι δυνατόν να γίνουν χωρίς σοβαρό κόστος, αφού αυτός ο θεσμός θα έχει τέτοιο όφελος που τα όποια κόστη θα είναι ασήμαντα.

Έτσι πιστεύω ότι κατ' αυτόν τον τρόπο, και διαμέσου της αξιοποίησης των μέσων παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων, θα προέλθει ένα τεράστιο κοινωνικό κέρδος, θα βοηθήσει στην αξιοποίηση επιστημόνων κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο και θα δώσει στα ΤΕΙ και τα πανεπιστήμια ώθηση και ερεθίσματα, αλλά και σε όλη την κοινωνία, και προπαντός θα κρατήσει τον πληθυσμό στην περιφέρεια.

Χωρίς να αποκλείονται άλλες δραστηριότητες και προσφορές της Λ.Ε., νομίζουμε ότι η παραπάνω κατεύθυνση θα πρέπει να είναι, εκ των πραγμάτων, η πρωταρχική. Και σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να επιδιώκεται οι λαϊκοεπιμορφωτικές διαδικασίες και δραστηριότητες να είναι ενταγμένες στα πλαίσια κάποιων συγκεκριμένων δραστηριοτήτων ή προγραμμάτων: οικονομικοπαραγωγικών, πολιτικοκοινωνικών, συνδικαλιστικών, πολιτιστικών. Δεν θα πρέπει να είναι «μόρφωση για τη μόρφωση» ούτε κύκλοι ελεύθερων συζητήσεων και εκτόνωσης, αλλά μόρφωση με συγκεκριμένο σκοπό, που αποβλέπει στην κοινωνική πράξη και τον κοινωνικό μετασχηματισμό διαμέ-

σου της ατομικής και κοινωνικής απελευθέρωσης, της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων.

Εάν βέβαια δεχτούμε την άποψη που εκφράστηκε πιο πάνω[37] για την «ενσωμάτωση κοινωνικής - αναπτυξιακής διαδικασίας και μαθησιακής διαδικασίας», τότε είναι απαραίτητη μια οργανωτική αναδιάρθρωση της Λ.Ε.[38] που να παίρνει υπόψη της τις ανάγκες μιας τέτοιας κατεύθυνσης και αυτό τόσο στο κεντρικό όσο και στο περιφερειακό επίπεδο.

Στο κεντρικό επίπεδο, είναι απαραίτητος ένας σχετικά αυτόνομος και ευέλικτος οργανισμός, περισσότερο με τη μορφή ενός Κέντρου Ερευνών, Σχεδιασμού, Συγγραφής Υλικού, Επεξεργασίας Αποτελεσμάτων, Συντονισμού, Επιμόρφωσης Στελεχών, στελεχωμένου με καταξιωμένους επιστήμονες ερευνητές και λιγότερο ένας δυσκίνητος γραφειοκρατικός οργανισμός που αναλώνεται στο πρωτόκολλο, τη διεκπεραίωση εγγράφων, τις παραστάσεις και τις εγκυκλίους.

Ε. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τελειώνοντας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι ίδιοι οι σκοποί της Λ.Ε., η χειραφέτηση, η απελευθέρωση και η ολοκλήρωση του ανθρώπου, υπαγορεύουν μια ανάλογη δομή, οργάνωση και περιεχόμενο που οπωσδήποτε θα έρχεται σε σύγκρουση με κατεστημένες μορφές οργάνωσης και περιεχομένου που σκοπό έχουν την αναπαραγωγή κοινωνικών διακρίσεων, «φιλήσυχων» υποτακτικών πολιτών και γενικά των πειθαναγκαστικών, αυταρχικών και εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων.

Η Λ.Ε., εάν θέλει να είναι «λαϊκή», θα πρέπει να βρίσκεται στο μέτωπο, κοντά στο λαό, στη δράση, στην καθημερινή πράξη.

«Διαφορετικά θα λειτουργήσει σαν μια ακόμη κρατική υπηρεσία, θα απορροφηθεί από την κυρίαρχη λογική, θα καταλήξει σε ένα γραφειοκρατικό —ή το πολύ πολύ τεχνοκρατικό— μηχανισμό, και σε μερικά χρόνια θα έχουμε μια ακόμα βραδυκίνητη υπηρεσία "κοινής ωφέλειας" που θα στοιχίζει πολλά

37. Η στενότητα χώρου δεν επέτρεπε μια πιο λεπτομερή παραδειγματική ανάλυση και συγκεκριμενοποίηση, κάτι που επιφυλάσσομαι να κάνω προσεχώς σε άλλη εργασία, για να αναφερθώ και στις προσπάθειες που κάνουμε για να υλοποιηθεί η πρόταση αυτή στην Κω της Δωδεκανήσου, όπου έχουν γίνει ήδη κάποιες διαδικασίες και μια πρώτη καταγραφή του χώρου.

38. Εν όψει των προσπαθειών προώθησης του νόμου - πλαισίου για τη Λ.Ε., νομίζουμε ότι αξίζει τον κόπο να προβληματιστούμε πιο σοβαρά.

και θα προσφέρει λίγα».[39] Πάντως, και σε αντίθεση με τον ίδιο αρθρογράφο, πολύ φοβάμαι ότι αν συμβεί κάτι τέτοιο δεν θα οφείλεται μόνο και πάντως όχι κυρίως «στις δυνάμεις της αδράνειας που βαραίνουν προς τη συντήρηση και την κοινωνική παθητικότητα»,[40] αλλά περισσότερο στην οργάνωση, δομή, λειτουργία και τρόπους παρέμβασης της ίδιας της Λ.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνική

Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος Κώστας κ.ά., *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Αθήνα 1985.

Βεργίδης Δημήτρης, «Το θεσμικό πλαίσιο της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Αλλαγές και προβλήματα», *Αυτομόρφωση*, τεύχος 1, 1983 (12-16).

Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Ιστορική αναδρομή της Λαϊκής Επιμόρφωσης*, Αθήνα 1984 (πολυγραφημένη εισήγηση).

Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, «Λαϊκή Επιμόρφωση '85», ενημερωτικό δελτίο από το τριήμερο στο Ζάππειο: «Εμπειρίες, προβληματισμοί, προοπτικές», Αθήνα 13.3/15.3.1985.

Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση*, Αθήνα 1985.

Κόκκος Αλέξης, «Οι νέοι στόχοι της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Περιεχόμενο προγραμμάτων και παιδαγωγική», *Αυτομόρφωση*, τεύχος 1, 1983 (17 - 19).

Κόσικ Κάρελ, *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, Αθήνα 1975.

Μουζέλης Νίκος, «Η άνοδος στρατιωτικών δικτατοριών: Χιλή, Αργεντινή, Ελλάδα», στο Βεργόπουλος Κ. κ.ά., *ό.π.* (51-93).

Ντεμουντέρ Π., Βαρνάβα - Σκούρα Τ., Βεργίδης Δ., *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα. Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων*, Αθήνα 1984.

Παπαϊωάννου Σκεύος, *Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες* (εκδόσεις Γρηγόρη), Αθήνα 1986.

Παπαϊωάννου Σκεύος, *Νέοι και εργασία*, Αθήνα 1986 (έρευνα του πρώην υφυπουργείου Νέας Γενιάς και της Γ.Σ.Ε.Ε.)

Πουλαντζάς Νίκος, *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα 1975.

Τουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας απασχόλησης στην Ελλάδα», στο Βεργόπουλος Κ. κ.ά., *ό.π.* (95-145).

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 60, 1986 (3-71).

ΦΕΚ, 826, τεύχος Β΄, Οκτ. 1982, «Κανονισμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης».

ΦΕΚ, 794, τεύχος Β΄, Δεκ. 1985, «Κανονισμός της Λαϊκής Επιμόρφωσης».

Φωτόπουλος Τάκης, *Εξαρτημένη ανάπτυξη: Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα 1985.

39. Βεργίδης Δ., «Το θεσμικό πλαίσιο της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Αλλαγές και προβλήματα», *Αυτομόρφωση*, τεύχος 1, 1983, σ. 16.

40. Βεργίδης Δ., *ό.π.*, σ. 16.

β) Ξένη

Behrmann Günter C., *Soziales System und politische Sozialisation*, Στουτγάρδη, Βερολίνο, Κολωνία, Mainz 1972.

Bloch Ernst, *Das Prinzip Hoffnung*, I, σ. 17, Frankfurt a/M. 1959.

Gramsci Antonio, *Philosophie der Praxis*, Frankfurt a/M. 1967.

Habermas Jurgen, *Student und Politik*, Neuwied 1961.

Marx Karl, *Deutsche Ideologie*, M.E.W. 3, Ost Berlin 1983.

Marx Karl, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, M.E.W. 13, Ost Berlin 1978.

Negt Oskar, *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen*, Frankfurt a/M. (6 Auflage) 1975.

Papaioannou Skevos, *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewusstsein von Gastarbeitern in der Bundesrepublic Deutschland*, Frankfurt a/M., Βέρνη, Νέα Υόρκη 1983.

Siebert Horst, *Begrüngungen gegenwärtiger Erwachsenenbildung*, Braunschweig 1977.

Siebert Horst, «Theorieansätze der Erwachsenenbildung» στο Siebert H., *ό.π.* (11-36)

v. Werder Lutz, «Zur Verwissenschaftlichung der Erwachsenenbildung. Ein Einführungskurs für Pädagogen», στο Siebert H., *Begründungen...*, ό.π. (223-233).